

e-ISSN: 2148-0494

dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Bahar 2020, Cilt:8, Sayı:1, 8:76-101

Geliş Tarihi: 12.04.2020

Kabul Tarihi: 11.05.2020

Araştırma Makalesi

Doi: <https://doi.org/10.33931/abuifd.718983>

İlk Dönem İslâm Tarihinde Siyasi Bir Şahsiyet Olarak Mervân b. Hakem

Yılmaz Çelik*

Öz

Mervân b. Hakem b. Ebi'l-Âs, İslâm siyasî tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Mervân'ın babası Hakem b. Ebi'l-Âs, Müslüman olmadan önce Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara karşı düşmanca hareket etmiş, Mekke'nin fethinde Müslüman olduysa da, olumsuz davranışları yüzünden Tâif'e sürülmüş, Hz. Osman'ın hilafeti döneminde sürgünü kaldırılmıştır. Hz. Osman, henüz yirmili yaşlarda olan Mervân'ı özel kâtibi yapmıştır. Fakat bir süre sonra Hz. Osman, amcasının oğlu olan Mervân'ın icraatları yüzünden çok sert şekilde eleştirilmiştir. Hz. Ali'nin hilafeti döneminde Hz. Osman'ın intikamının alınmasını isteyen grubun içinde yer alarak Cemel savaşına katılmış, yaralanmış ve Hz. Ali'nin kendisini affetmesiyle Medine'ye yerleşmiştir. Siffin savaşı ve Hakem olayına katılıp katılmadığı tartışmalı olan Mervân, Muâviye b. Ebi Süfyân döneminde iki defa Medine valiliği yapmıştır. Veliht bırakmadan ölen Muâviye b. Yezid'in bıraktığı boşluğun sonunda halife seçilmiş, on aylık bir hilafet döneminden sonra yerine oğlu Abdülmelik b. Mervân'ı bırakarak ölmüştür.

Anahtar Kelimeler: Mervân b. Hakem, Emevî, Hilâfet, Hz. Osman, Siyaset.

As a Political Personality Marwân b. al-Ḥakam at the First Term of Islamic History

Abstract

Marwân b. al-Ḥakam b. Abi'l-As has an important place in history of Islam politics. al-Ḥakam b. Abi'l-As, before being Muslim behaved hostile acts against the prophet and Muslims. Despite of being Muslim in conquest of Mecca, he was exiled because of his negative behaviours, his exiling was over in term of 'Uthmân's caliphate. 'Uthmân made Marwân his own private clerk. But after a while 'Uthmân got into a scrape many times due to Marwân's actions, he was criticized very harshly. In term of Ali's caliphate, Marwân joined the Battle of Camel, he was injured and settled at Medina by Ali's forgiveness. Marwân discharged as governor of Medina twice in term of Mu'âwiya b. Abi Sufyân. Marwân was chosen as the caliph after the death of Mu'âwiya II. After a term of caliphate for ten months, he was dead after he gave way to his son 'Abd al-Malik b. Marwân.

Keywords: Marwân b. al-Ḥakam, Umayyad, Caliphate, 'Uthmân b. 'Affân, Politics.

* Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı, yilmazcelik70@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-5038-575X

Giriş

İslâm siyasî tarihinde, başlangıcından günümüze kadar Müslümanlar birçok devlet kurmuşlardır. Bütün bu devletlerin yönetimlerinde uyguladıkları sistemlerin temeli Hz. Peygamber'in Medine'de kurduğu devlete dayanmaktadır. Hz. Peygamber'in temellerini attığı bu devlet, Hulefâ-i Râşidîn'in liyâkate dayalı hilafet sistemiyle devam etmiş, Muâviye b. Ebi Süfyân'ın, oğlu Yezid'i veliaht tayin etmesiyle saltanata dönüşmüş ve sonradan kurulan Müslüman devletler bu sistemle yönetilmeye devam etmiştir. Muâviye b. Ebi Süfyânla iktidara gelen Ümeyyeoğullarının içinde de bir değişim yaşanmış ve Süfyânîlerin 23 yıllık iktidarından sonra Mervânîler yönetimi ele geçirmiştir. Mervânîlerin iktidarı Süfyânîler kadar kısa olmamıştır. Mervânîler, Şam'da 65, İspanyada da 275 olmak üzere toplam 340 yıl iktidarı ellerinde tutmuştur. Bu iktidar yolculuğunun başlatıcısı Mervân b. Hakem b. Ebi'l-Âs olmuştur. Kaderin cilvesine bakın ki, İslâm'a ve Hz. Peygamber'e düşmanlıkta temayüz eden, Mekke'nin fethiyle birlikte Müslüman olduktan sonra da çeşitli nedenlerle Hz. Peygamber tarafından sürgün edilen ve Hz. Osman'ın himayesiyle başkent Medine'ye yerleşen Hakem b. Ebi'l-Âs'ın çocukları, babalarını sürgün eden Hz. Peygamber'in kurduğu devlette iktidarı ele geçirecek ve yüzyıllar boyunca iktidarı ellerinde tutacaklardır. Bu da Mervân sayesinde olmuştur. Mervân b. Hakem bu açıdan incelenmeye değer bir siyasi serüvene sahiptir.

Bu çalışmadaki temel amaç, Mervân b. Hakem'in biyografisini ele almak değildir. Bu çalışmada Mervân b. Hakem'in hayatından kısa kesitler halinde bahsedilmekle birlikte, daha çok İslâm siyasî tarihinde oynadığı rol üzerinde durulacaktır. Özellikle birkaç sorunun cevabı netleştirilmeye çalışılacaktır. Bunlardan birincisi; babası Hakem b. Ebi'l-Âs'ın Hz. Peygamber tarafından sürgün ve lanet edilip edilmediğidir. İkinci konu; Mervân'ın Hz. Osman'ın öldürülmesine neden olan olaylardaki etkisidir. Zaten Hz. Osman tarafından özel kâtibi olarak tayin edilmesi, ashâbın ileri gelenlerine karşı olumsuz tavrı, Fedek arazisinin kendisine iktâsı, ganimet mallarının beşte birinin kendisine ihalesi ve bardağı taşıran son damla olan mektup meselesi, Hz. Osman'la birlikte Mervân'ın da sert bir şekilde eleştirilmesine neden olmuştur. Üçüncüsü; Hz. Ali döneminde gerek Cemel gerekse Siffin olaylarındaki konumu, özellikle Talha b. Ubeydullah'ı kasten öldürüp öldürmediği konusudur. Dördüncüsü; hilafeti ele geçiriş şekli, veliaht tayininde izlediği yol ve ölümünün bu konuyla ilgili olup olmadığıdır. Beşincisi ise, başta Hz. Ali olmak üzere ashâbın ileri gelenlerine karşı takındığı tavidir. Ayrıca, kaynaklarda gençliği hakkında yok denecek kadar az rivayetin olması üzerine kısa bir değerlendirme yapılacaktır. Bu konulardan bazıları hakkında makale çalışmaları olmuştur. Bu çalışmalara aşağıda değinilecektir. Ancak Türkiye'de görebildiğimiz kadarıyla yukarıdaki bütün soruları tartışacak şekilde Mervân'ı ele alan kapsamlı bir çalışma

yoktur. Bununla birlikte, Mervân b. Hakem'in biyografisini anlatan iki tane yüksek lisans tezinin olduğunu hatırlatmakta fayda vardır.¹

1. Hilafetine Kadar Mervân b. Hakem

1.1. Mervân b. Hakemin Soyu, Doğum Tarihi ve Çocukluğu

Kaynaklar Mervân'ın nesebini şu şekilde kaydederler: Baba tarafından Mervân b. el-Hakem b. Ebi'l-Âs b. Ümeyye b. Abdışşems b. Abdimenaf b. Kusay, anne tarafından Amine bt. Alkame b. Safvan b. Ümeyye el-Kinani.² Mervân, Hz. Osman'ın amcası Hakem b. Ebu'l-Âs b. Ümeyye'nin oğludur. Hakem, İslâm'a girmeden önce Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara karşı düşmanca hareket etmiştir.³ Mekke'nin fethinde Müslüman olduysa da, Hz. Peygamber'in evini gözetlemesi, O'nu taklit etmesi, Hz. Peygamber'in ve Müslümanların gizli bilgilerini dışarıya sızdırması gibi nedenlerle Hz. Peygamber tarafından Tâif'e sürüldüğü, hatta kendisine beddua edildiği rivayet edilmektedir.⁴ Hz. Peygamber vefat edince Hz. Osman, amcasının bu sürgününü kaldırmak için Hz. Ebû Bekir'e, o da vefat edince Hz. Ömer'e müracaat etmiş, ancak her ikisi de Hz. Peygamber'in verdiği cezayı kaldırmayı kabul etmemişlerdir. Hz. Osman halife olunca Hakem ve ailesini Medine'ye getirtmiş,⁵ onlara pek çok ihsan ve bağışta bulunmuştur. Belâzürî'nin (öl. 279/892) aktardığına göre Hz. Osman, Hakem b. Ebi'l-Âs'ı Kudâ'a kabilesinin zekâtını toplamakla görevlendirmiş, sonra da 300 bin dirhem tutarındaki zekâtı Hakem'e bağışlamıştır.⁶ Hakem Hz. Osman döneminde hicri 31 veya 32 yılında Medine'de ölmüştür.⁷ Hz. Osman, amcasının kabrinin başına bir

¹ Ünal Kılıç, *Mervân b. el-Hakem* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995); Faruk Şulul, *Mervân b. el-Hakem* (Urfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997).

² Muhammed b. Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâti'l-kebir*, thk. A. Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 2001), 7/40; İbn Habîb, *el-Muhabber*, çev. Adem Apak & İsmail Güler (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 38; Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Belâzürî, *Ensâbu'l-esrâf*, thk. Süheyl Zekkar & Riyad Zirikli (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1996), 6/255; Hibetullah b. Abdullah İbn Asâkir, *Târîhu medinetü Dımaşk*, thk. Ömer b. Gurame el-Umravî, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1418/1997), 57/225, 232.

³ Bk. Ebû Muhammed Abdümelik İbn Hişam, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ vd. (Kahire: y.y. ts.), 1/416; İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/40; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 38; Belâzürî, *Ensâbu'l-esrâf*, 6/135.

⁴ Bk. Belâzürî, *Ensâbu'l-esrâf*, 6/135-136, 255-256; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Maârif*, nşr. Servet Ukkâşe (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1992), 194, 353; el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'ü ve't-târîh* (Kahire: Mektebetü's-Sikâfeti'd-Diniyye, ts.), 5/200; Yusuf b. Abdullah İbn 'Abdilber, *el-İstiâb fi ma'rifeti'l-ashâb*, thk. 'Âdil Mürşid (Ürdün: Dâru'l-A'lâm, 1423/2002), 155; İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 57/236, 265-267, 269, 270-272; İzzeddîn Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Bahar Yayınları, 1986), 4/179; Şemsüddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb Arnavut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1402/1982), 3/477; Ebû'l-Fidâ İsmail İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995), 8/417.

⁵ Bk. Belâzürî, *Ensâbu'l-esrâf*, 6/135-136; İbn Kesir, Hakem'in Taif'te öldüğünü belirtmektedir. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/417.

⁶ Belâzürî, *Ensâbu'l-esrâf*, 6/137.

⁷ Hakem b. Ebi'l-As hakkında bk. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 353; Belâzürî, *Ensâbu'l-esrâf*, 6/255; Ahmed b. Ebi Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Muhammed Sadık (Beyrut: Daru Sadır, 1384/1964), 2/154; İbn 'Abdilber, *el-İstiâb*, 155; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/179; a.mlf. *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, thk. A. Muhammed Muavvid & A. Ahmed Abdülmevcüd

çadır kurmuştur.⁸ İbn Zebâle'nin (öl. 199/814) aktardığına göre Mervân, babasının evi ile Mescid-i Nebevî arasına taş döşetmişti. Çünkü babası Hakem kısmen felçli idi ve ayaklarını yere sürüyerek yürüdüğü için ayakkabısına toprak dolardı.⁹

Bazı tarihçiler Hakem'in Hz. Peygamber tarafından sürüldüğü veya ona beddua edildiği ile ilgili rivayetlere şüpheyle yaklaşmaktadırlar.¹⁰ Bu konu aşağıda, "Mervân b. Hakem hakkında tarihçilerin görüşleri" başlığı altınca kısaca ele alınacaktır.

Her ne olursa olsun, babasının Hz. Peygamber'e karşı saygısızlık yapması ve sürülmesi, o sırada henüz küçük bir çocuk olan Mervân b. Hakem'in de kötülükle damgalanmasını gerektirmez. Dolayısıyla Mervân'ın daha sonraki faaliyetlerindeki sorumluluğunu babasından bağımsız değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Mervân b. Hakemin çocukluğu hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Mekke'de Hicretin 2. yılında (623-24) doğduğu ve Hz. Peygamberin vefatı sırasında 8 yaşında olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Uhud savaşı veya Hendek savaşı zamanında, hatta Mekke'de değil Taif'te doğduğu gibi farklı bilgiler aktarılmaktadır.¹¹ Kaynaklarda diğer bazı biyografiler gibi Mervân'ın da doğum tarihiyle ilgili bu farklı rivayetler, onun sahâbî sayılıp sayılmaması tartışmasını da beraberinde getirmiştir. Fakat tarihî kaynaklar ışığında Mervân'ın sahâbî olduğunu savunmak, oldukça zorlama bir yorum olsa gerektir.¹² Mervân'ın ilk gençlik yılları, yani Hz. Osman'ın Hakem ailesini Medine'ye getirdiği döneme kadarki yılları hakkındaki bilgiler yok denecek kadar azdır. Bunun muhtemel nedenleri üzerinde aşağıda durulacaktır.

1.2. Hz. Osman Döneminde Mervân b. Hakem

Hz. Osman hilâfeti üstlenince, amcası Hakem ve ailesini Medine'ye getirterek bol miktarda bağışta bulundu. Hakem ve ailesi, Hz. Osman'ın ölümüne kadar Medine'de kaldılar. Bu arada Hz. Osman, yirmili yaşlarda olan Mervân'ı da özel

(Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 2/48; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 3/477; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/417; İbn Sa'd, Hakem'in sürgün olayından bahsetmemiştir, İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/ 36, 7/ 39-40; Hakem'in sürgün edilmesinin geniş bir değerlendirmesi için bk. Ahmet Lütfi Kazancı, "Hakem b. Ebi'l-As ve Sürgün Olayı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/6 (1994), 41-51.

⁸ Bk. Belâzürî, *Ensâbu'l-esrâf*, 6/136.

⁹ Muhammed b. Hasen İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medine-Medine Tarihi*, çev. F. Mehmet Yılmaz (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 81.

¹⁰ Bk. Ebû Bekir İbnü'l-'Arabî, *el-'Avâsim mine'l-kavâsim*, thk. Ammar Talibî (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türas, 1394/1974), 286; Ömer Rıza Doğrul, *Asr-ı Saadet* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1978), 5/312-315.

¹¹ Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/40; İbn 'Abdilber, *el-İstiâb*, 681; İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 57/232; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 5/139; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/414.

¹² Bu tartışmalar için bk. İ. Hakkı Atçeken, "Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem'in Rolü", *SÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1999), 316; Kılıç, *Mervân b. el-Hakem*, 9-10; ayrıca bk. İbn Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâti'l-kebir*, 7/40; İbn 'Abdilber, *el-İstiâb*, 681.

kâtipliğine¹³ yani devlet kâtipliği görevine getirdi.¹⁴ Aynı zamanda kızıyla evlendirdi.¹⁵ Ensar ve muhacirlerin ileri gelenleri Hz. Osman'ın bu faaliyetlerini hoş karşılamadılar.¹⁶ Ensar ve muhacirler arasında liyakat ehli birçok sahâbî varken, devlet kâtipliğine böyle genç ve tecrübesiz birinin getirilmesi büyük eleştiri almıştır. Bunun yanında Mervân, Hz. Peygamber'in sürgüne gönderdiği Hakem'in oğluydu. Hakem hala yaşıyordu ve devlet işleri konusunda oğlunu etki altına alabilirdi. Ayrıca, Arap geleneğinde yaş ve tecrübe oldukça fazla önemliydi. Mervân, bu yönlerden tercih edilecek biri değildi.¹⁷ Kanaatimizce Hz. Osman'ın Mervân'ı tercih etmesindeki temel neden akrabalarına olan merhametidir. Çünkü bu göreve gelmeden önce Mervân'ın herhangi bir tecrübesi, insanlar arasında bilinen bir fazileti yoktu. Olsaydı, kaynaklar bunu mutlaka naklederlerdi. Belki okuma-yazma bilmesi bu göreve gelmesini kolaylaştırmış olabilir, ancak temel sebep değildir.

Mervân ayrıca, sahâbeden bazılarıyla tartışmalara girmekte, Hz. Osman'ın adını kullanarak yanlış uygulamalarda bulunmaktadır. İbn Sa'd (öl. 230/843), Mervân'ın kendi görüşlerini Hz. Osman söylemiş gibi göstererek istediğini yaptığını aktarmaktadır.¹⁸ İbn Kesîr (öl. 774/1372), Hz. Osman'ın kuşatma altına alınma sürecinde Mervân'ın faaliyetlerinin etkisinin büyük olduğundan bahsetmektedir. Bunun nedeni olarak da Hz. Osman adına yazdığı mektubu göstermektedir.¹⁹ Bu konu aşağıda ayrıca ele alınacaktır. Bunun dışında Mervân Hz. Osman'ın kararlarında etkin bir konumdaydı. İbn Şebbe'nin (öl. 262/875) aktardığına göre Hz. Osman bir defasında, Hz. Ali ile aralarını düzeltmeyi Hz. Abbas'a teklif etmiş fakat bir süre sonra Mervân'ın telkiniyle bu fikrinden vazgeçmiştir.²⁰ Kaynaklarda aktarılan birçok olay, Mervân'ın Hz. Osman'ı çok zor duruma düşürdüğünü göstermektedir. Mesela, Hz. Osman'ın Mescid-i Nebevî'de insanlara yaptığı uzlaşmacı konuşmayı Mervân, önce Mescid-i Nebevî'de²¹ sonra da Hz. Osman'ın evinin önünde, insanlara ağır konuşarak sabote etmiştir.²² Hz. Ali, Mervân'ın bu yaptığını Hz. Osman'a açıkça anlatmıştır: "Sen

¹³ Halife b. Hayyât. *Târîhu Halife b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziya el-Umeri (Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985), 179. Halife b. Hayyât, Hz. Osman döneminde Mervân'ın Bahreyn valiliği de yaptığını kaydetmiş fakat bunun tarihini ve süresini vermemiştir. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife*, 180; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 266; Belâzürî ise Muaviye b. Ebi Süfyan'ın Mervânı Bahreyn valisi olarak atadığını kaydetmektedir bk. Belâzürî, *Ensâbu'l-eshraf*, 6/257; ayrıca Bk. İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dimaşk*, 57/225.

¹⁴ Mervân, Divan-ı Hatemi de uhdesinde bulunduruyordu bk. Mehmet Şimşir, "Râşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı", *İstem* 3/6 (2005), 278.

¹⁵ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 57; Ebû Zeyd Ömer İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-Münevvera*, thk. Fehim Muhammed Şeltut (Beyrut: Dâru't-Turas, 1399/1979), 3/1056; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/155.

¹⁶ Ebû Bekir İbnü'l-Arabi, Hz. Osman'a yapılan eleştirilerin haksız olduğunu savunmaktadır. Bk. Ebû Bekir İbnü'l-Arabi, *el-Avâsim*, 286.

¹⁷ Bu konudaki yorumlar için bk. Adem Apak, "Hz. Osman'ın Hilafeti Döneminde Ümeyyegoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/7 (1998), 505.

¹⁸ Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/37.

¹⁹ Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/417; ayrıca bk. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 3/477.

²⁰ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-Münevvera*, 3/1046.

²¹ Hz. Osman Mescid-i Nebevideki bu kışkırtıcı konuşmasından dolayı Mervân'ı topluluğun önünde azarlamıştır bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/158.

²² Bk. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-rüsuli ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (Kâhire: Dâru'l-Maârif, 1387/1967), 4/362-363; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, çev.

Rasûlullah'ın (sav) minberinde konuşup insanlara söz verdikten sonra evine girdin, arkasından Mervân senin evinden çıkıp kapının önünde millete küfür ve hakaret ederek onlara eziyet etti.”²³ Öyle ki Hz. Osman'ın eşi Nâile, Mervân'ı artık konuşmaması konusunda uyarılmış ancak Mervân onu dinlememiş hatta terslemiştir.²⁴ Nâile, Hz. Osman'ı da Mervân'ı dinlememesi, Hz. Ali'nin sözüne kulak vermesi konusunda uyarmıştır.²⁵ Gerçekten de Nâile'nin dediği gibi Hz. Ali olayları sürekli yatıştırarak Hz. Osman'a destek olmaya çalışmıştır. Ama Mervân ve Ümeyyeoğulları Hz. Ali'ye sürekli ağır ithamlarda bulunarak onu Hz. Osman'dan uzak tutmaya çalışmışlardır.²⁶ İbn Kuteybe (öl. 276/889); Hakem'in sürgünü kaldırarak 100 bin dirhem bağışta bulunması, Medine pazarını oğlu Haris b. Hakem'e iktâ etmesi, Fedek arazisini Mervân b. Hakem'e iktâ etmesi,²⁷ İfrikiyye humusunu Mervân'a hibe veya iktâ etmesi.²⁸ gibi konuların Hz. Osman'ın muhasarasında önemli etkenler olduğunu kaydetmektedir.²⁹ Bütün bunlara rağmen Mervân'ın halife tarafından korunması bu memnuniyetsizliği doruk noktasına çıkarmıştı.

İbn Sa'd, Mervân'ın Hz. Osman hakkında arkadaşlarına ve diğer insanlara laf taşıdığını, onların da Hz. Osman hakkındaki konuşmalarını ve tehditlerini Hz. Osman'a ulaştırdığını kaydetmektedir.³⁰ Ebû Zerr olayı bu konudaki örneklerden sadece birisidir. Mervân, Ebû Zerr'in toplumdaki lüks ve israfı eleştiren konuşmalarını Hz. Osman'a şikayet edip durmaktadır.³¹ Ebû Zerr hakkında Rebeze'ye sürgün kararı çıktıktan sonra³² Hz. Ali ve bazı sahâbîler ona refakat etmiş, bunu gören Mervân onlara sataşmış, bunun üzerine Hz. Ali Mervân'a kızmış, Mervân da bu

---

Fikret Işıltan (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963), 22; İbn Kesîr'in aktardığına göre Mervân dışarı çıkıp kalabalığa şöyle seslenmiştir: “Ne oluyor size! Bir talan yapmak üzere gelen adamlar gibi toplanmış duruyorsunuz. Hey yüzleri çirkin insanlar! Ne istiyorsunuz? Siz bizim hükümdarlığımızı elimizden almak niyetiyle mi geldiniz? Çıkıp gidin buradan. Allah'a yemin ederim ki, bize saldırıp kastedecek olursanız, bizden hoşlanmayacağınız şeyler göreceksiniz. Başımıza geleceklerden de memnun olmayacaksınız. Çekin evlerinize gidin. Vallahi biz şu anda elimizde bulduğumuz yönetim işini kimseye kaptırmaz ve bunda mağlup olmayız.” İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/285.

²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/173.

²⁴ Bk. Taberî, *Târîh*, 4/361-362; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/171; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/ 285.

²⁵ “Sen, Mervân'a ne zaman uyarsan o senin ölümüne sebep olur. Mervân'ın Allah katındaki kıymeti, itibarı ve sevgisi yoktur. Bunun için sen Ali'ye haber gönder. Onun gönlünü al ve ona yakınlığım, akrabalığını ve itaat edeceğini söyle.” İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/ 286; ayrıca bk. Belâzürî, *Ensâbu'l-esrâf*, 6/180; Taberî, *Târîh*, 4/ 362-363; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/172.

²⁶ Mesela bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/167.

²⁷ Krş. Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzürî, *Fütûhü'l-büldân*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 35. Burada aktarılan bir rivayette Fedek'in Muaviye b. Ebi Süfyan tarafından Mervân b. Hakem'e iktâ edildiği belirtilmiştir.

²⁸ Zühri, Hz. Osmanın, Mervân'a İfrikiyye ganimetlerinin humusunu vermesini eleştirmiş bk. Belâzürî, *Ensâbu'l-esrâf*, 6/133.

²⁹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 194-195; ayrıca bk. Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'ü ve't-târîh*, 5/199-205; Celaleddin Abdurrahman es-Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ* (Beyrut: Dâru İbn-i Hazm, 1424/2003), 126; Belâzürî, Mervânın İfrikiyye'ye giden orduda yer aldığını kaydetmektedir, Belâzürî, *Fütûhü'l-büldân*, 259; İbnü'l-Esîr, Hz. Osman'ın bunları Mervân'a 500 bin dinar karşılığında sattığını kaydetmektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/97.

³⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/37; ayrıca Bk. İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dimaşk*, 57/258.

³¹ Belâzürî, *Ensâbu'l-esrâf*, 6/166.

³² İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 196.

durumu Hz. Osman'a şikayet etmiştir. Mervân'ın anlattıklarından etkilenen Hz. Osman da Hz. Ali'ye tepki göstermiş ve "Benim yanımda sen ondan (Mervân) daha faziletli değilsin" demiştir. Bunun üzerine aralarında sert bir tartışma çıkmıştı. İnsanlar Hz. Osman'ı bu yüzden eleştirmişlerdi.³³ Ebû Zerr vefat ettiğinde Hz. Osman'a olan tepki o kadar arttı ki, Hz. Ali ve Abdurrahman b. Avf aralarında müzakere etmişler ve Abdurrahman b. Avf Hz. Osman'a karşı gerekirse kılıcını çekebileceğini söylemiştir.³⁴ Hatta Abdurrahman b. Avf, vefat ettiğinde, namazını Hz. Osman'ın kıldırılmamasını vasiyet etmiş ve namazını Zübeyr b. Avvam veya Sa'd b. Ebî Vakkâs kıldırmıştır.³⁵

Kaynaklarda üzerinde durulan bir mektup olayı vardır. Mısır'dan gelen muhalifler Hz. Osman tarafından ikna edilip memleketlerine dönerlerken, yolda bir adamın üzerinde bir mektup yakalamış ve Medine'ye geri dönmüşlerdi. Mektupta Hz. Osman'ın ağzından Mısır valisine, muhaliflere yönelik sert tedbirler alması emrediliyordu. Mektup Hz. Osman'ın mührüyle mühürlenmişti. Mektup meselesinin ayrıntıları kaynaklarda farklı şekillerde aktarılmakla birlikte olayın odak noktasında Mervân vardır.³⁶ Mektup olayı birçok tarihçi tarafından ele alınmış ve tartışılmıştır. Kaynaklarda mektubun varlığı genel olarak kabul edilmiş, ancak mektubu kimin yazdığına dair tartışmalar her dönemde devam etmiştir. İbn Şebbe, mektup olayı üzerinde uzunca durmuş, birçok farklı rivayeti bir araya getirmiştir.³⁷ Bu rivayetlerden birinde geçen ifadelerden iki ayrı mektubun olduğu anlaşılmaktadır.³⁸ İbn Şebbe'de geçen diğer bir rivayette, Hz. Osman'ın mektup meselesinde kâtibinin kendisine ihanet etme ihtimalini düşündüğünden bahsedilmektedir.³⁹ Ayrıca mektup olayı gerçekleştiği sırada Hz. Osman'ın Hz. Ali'ye, gücü yettiği halde topluluğu başından savmadığı için sitem ettiği, hemen sonraki rivayette Hz. Aliyi suçladığı, bunun üzerine Hz. Ali'nin de kızarak bundan sonra kendisine yardım etmeyeceğini ve Allah'ın huzurunda karşılaşacaklarını söylediği kaydedilmektedir. Ardından gelen rivayette de Hz. Osman'ın hem kâtibini hem Hz. Aliyi suçladığı belirtilmektedir.⁴⁰

İbn Şebbe'de, Saîd b. Müseyyeb'in Hz. Osman dönemi olayları hakkında geniş bir tahlili vardır. Bu tahlilde mektuptaki yazının Mervân'a ait olduğu kesin bir dille ifade edilmektedir.⁴¹ Makdisî (355/966), Mervân'ın mektubu kime yazdığını, hatta mektubu götüren kişinin adını da kaydetmektedir.⁴² Belâzürî'nin *Ensâbu'l-Eşrâf* adlı eserinde naklettiği rivayetlerden çıkan sonuç, mektubun Mervân üzerindeki

³³ Bk. Ya'kûbî, *Târîh*, 2/161-162; Belâzürî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 6/ 167-169.

³⁴ Belâzürî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 6/171.

³⁵ Belâzürî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 6/172.

³⁶ Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/ 417; Zehebi, Mervân'ın Hz. Osman'a hıyanet ettiğini kaydetmiştir. Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 3/477.

³⁷ Bk. İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-Münevvera*, 4/1149-1162.

³⁸ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-Münevvera*, 4/1150; aynı bilgi için Bk. Ebu Muhammed 'Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, çev. Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 70-71.

³⁹ Bk. İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-Münevvera*, 4/1154.

⁴⁰ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-Münevvera*, 4/1154-1155.

⁴¹ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-Münevvera*, 4/1157-1160

⁴² Bk. Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'ü ve't-târîh*, 5/204.

şüpheleri artırdığıdır.⁴³ İbn Kuteybe'ye nisbet edilen el-İmame ve's-Siyase adlı eserde, mektubun Mervân tarafından yazdırıldığı kesin ifadelerle iddia edilmektedir. Müellif, bunu da mektubu götüren kölenin Mervân'ın kölesi olduğunun bilinmesiyle delillendirmektedir.⁴⁴ İbn Kuteybe, el-Maârif adlı eserinde de mektup olayının Hz. Osman'ın öldürülmesinde büyük etkisi olduğunu belirtmekte fakat Mervân'dan bahsetmemektedir.⁴⁵ Suyûtî'nin (ö. 911/1505) aktardığına göre, sahâbenin ileri gelenleri ile birlikte Hz. Ali'nin soruları karşısında Hz. Osman; kölenin, mührün ve devenin kendisine ait olduğunu belirtmiş fakat mektubu kendisinin yazmadığına dair yemin etmiştir. Yazının Mervân'a ait olduğu ortaya çıktıktan sonra Hz. Osman'dan Mervân'ın, sorguya çekilmek üzere kendilerine teslim edilmesini istemişler, fakat Hz. Osman buna yanaşmamıştır.⁴⁶ Bunun üzerine Hz. Ali ve diğer sahâbiler kızgın bir şekilde Hz. Osman'ın yanından ayrılmışlardır.⁴⁷ İbnü'l-Esîr'de (öl. 630/1232) geçen rivayetlerden birinde anlatıldığına göre Hz. Ali, Muhammed b. Mesleme ile birlikte Hz. Osman'a giderek mektup olayını sormuşlardı. Hz. Osman da böyle bir mektup yazmadığını ve bundan kesinlikle haberi olmadığını söylemiştir. Bu cevabın üzerine Muhammed b. Mesleme: "Doğru söylüyor, bu Mervân'ın çevirdiği bir iştir" demiştir.⁴⁸

İbn Kesîr: "Hz. Osman'ın Mısır'a yazmış olduğu iddia edilen mektup da asılsız ve yalandır. O böyle bir emir vermemişti. Bundan haberi de yoktu." demektedir.⁴⁹ Ancak İbn Kesîr, eserinde mektubu Mervân'ın yazdığını açıkça gösteren başka rivayetlere de yer vermektedir. Bunlardan biri şöyledir: "Toplanan kimseler, Hz. Osman'dan şehirlerdeki valilerini görevden azletmesini ve yerine kendi istedikleri kimseleri vali olarak atmasını istediler. Kendini halifelikten azletmese bile Mervân b. Hakem'i kendilerine teslim etmesini istediler ki, kendisinin ağızıyla yalandan mektup yazıp Mısır'a göndermesine ceza olarak Mervân'ı cezalandırsınlar. Ancak Hz. Osman, Mervân'ı onlara teslim ettiği takdirde onu öldürmelerinden korktu ve Müslüman bir adamın ölümüne sebep olmak istemedi."⁵⁰ Başka bir rivayette de mektubu Mervân'ın yazdığı ve yazma gerekçesi açıkça ifade edilmektedir.⁵¹

Ebü Bekir İbnü'l-Arabî (öl. 543/1148) ve İbn Haldûn (öl. 808/1405) gibi bazı şahsiyetler bu konuda Hz. Osman ve Mervân'a yöneltilen eleştirileri kabul etmemektedirler. İbnü'l-Arabî, mektup olayında Mervân'ın adını zikretmemekte ve

⁴³ Bk. Belâzürî, *Ensâbu'l-eshraf*, 6/177, 181-185.

⁴⁴ İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-siyase*, 70-71.

⁴⁵ Bk. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 195-196.

⁴⁶ Bk. İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-Münevvera*, 4/ 1160-1161; Belâzürî, *Ensâbu'l-eshraf*, 6/ 184-185; Ebü Bekir İbnü'l-Arabî, *el-Avâsim*, 291; H. İbrahim Hasan. *Siyasî, Dinî, Kültürel ve Sosyal İslâm Târîhi*. çev. İsmail Yiğit & Sadreddin Gümüş (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991), 2/36.

⁴⁷ Bk. Taberî, *Târîh*, 4/367-368; Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 127-128.

⁴⁸ Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/175.

⁴⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/289.

⁵⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/296.

⁵¹ Mervân, şu ayet-i kerimeyi kendine dayanak edinmişti. "Allah ve peygamberleriyle savaşanların ve yeryüzünde bozgunculuğa uğraşanların cezası öldürülmek veya asılmak yahut çapraz olarak el ve ayaklan kesilmek ya da yerlerinden sürülmektir. Bu onlara dünyada bir rezilliktir. Onlara ahirette büyük azap vardır." (el-Mâide, 5/33). Mervân'a göre Hz. Osman'a başkaldıran bu asiler, yeryüzünde fesat çıkaran kimselerdendirler bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/305.

H. Osman'ın da iddiaları reddettiğini kaydetmektedir.⁵² İbn Haldûn, mektup için uydurma demek ve hem H. Osman'ın hem de Mervân'ın yemin ettiklerini belirtmektedir.⁵³ Son dönem tarihçilerinden Ömer Rıza Doğrul, mektubun uydurma olduğunu savunmaktadır. Ona göre mektubu Mervân'ın da yazma ihtimali zayıftır, çünkü eğer öyle olsaydı, Mervân'ın H. Osman'ın yanında kalmaya devam etmesi mümkün değildir.⁵⁴ Sallâbî, mektubun fitnecilerin kendi senaryoları olduğunu iddia etmektedir. Mervân'ın da böyle bir şey yapmayacağını, çünkü bunu yapmakta herhangi bir menfaatinin olmadığını belirtmektedir.⁵⁵ Hasan İbrahim Hasan ise bu konuda Mervân'ın parmağı olduğunu düşünmektedir.⁵⁶ Öyle anlaşılıyor ki mektup olayı konusunda çok kesin bir bilgiye ulaşmak zor görünmektedir. Ancak H. Osman'ın mektubu yazmayacağı veya yazdırmayacağı konusunda ittifak vardır. Bu konuda 3 ihtimalden söz etmek mümkündür:

Birincisi, mektubun ortalığı karıştırmak isteyenler tarafından yazılmış olma ihtimalidir. Mervân'ın da bu konuda bir dahli olmadığını savunanlar bu görüşü net olarak savunmaktadırlar.

İkincisi, mektubu Mervân'ın yazmış veya yazdırmış olma ihtimalidir. Bu görüşü savunanlara göre, mektubu taşıyan ulağın H. Osman'ın veya Mervân'ın kölesi olduğunun bilinmesi bunu ispatlamaktadır. Ayrıca yazının Mervân'ın yazısı olduğu ile ilgili rivayetler de bu görüşü güçlendirmektedir. Bunun dışında Mervân'ın siyasi hayatı boyunca gösterdiği tavırlar, önde gelen sahâbîlere karşı sergilediği davranışlar, H. Osman'ı kışkırtıcı yaklaşımları bu görüşün en önemli delilleri arasında sayılabilir.

Üçüncü ihtimal, mektupla ilgili rivayetlerin uydurma olma ihtimalidir. Kanaatimizce bu uzak bir ihtimaldir.⁵⁷ Birçok temel kaynağın aktardıkları rivayetler bunu göstermektedir. Bu kaynak ve rivayetler yukarıda zikredilmiştir.

İsyancılar bu mektup olayından sonra H. Osman'a karşı muhalefeti artırmışlar ve H. Osman'ın evinin etrafındaki muhasara çemberini iyice daraltmışlardır. İbn Şebbe'nin aktardığına göre Mervân, H. Âişe'ye giderek kendisini H. Osman'ın gönderdiğini söylemiş ve kuşatmanın kaldırılması konusunda yardım istemiştir. H. Âişe de, artık bir şey yapamayacağı gerekçesiyle, bunu reddetmiş, bunun üzerine Mervân H. Âişe'yi incitici sözler söylemiştir. H. Âişe de Mervân'a kızarak Medine'den ayrılmıştır.⁵⁸ H. Peygamberin eşlerinden H. Safiyye ve H. Ümmü Habibe H. Osman'ı muhasarada iken ziyaret ederek moral desteği

⁵² Bk. Ebû Bekir İbnü'l-Ârabî, *el-Âvâsım*, 293-294.

⁵³ Bk. Abdurrahman İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, nşr. Halil Şehâde (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1421/2001), 1/269.

⁵⁴ Doğrul, *Asr-ı Saadet*, 5/342-343.

⁵⁵ Bk. Ali Muhammed Sallâbî, *H. Osman Hayatı Şahsiyeti ve Dönemi*, çev. Ayhan Ak (İstanbul: Ravza yayınları, 2016), 388-391.

⁵⁶ H. İbrahim Hasan, *İslâm Târîhi*, 2/36.

⁵⁷ Mektup meselesinin geniş bir tahlili için bk. Atçeken, "H. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem'in Rolü", 330-338.

⁵⁸ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-Münevvera*, 4/1171-1172; ayrıca bk. Ya'kûbî, *Târîh*, 2/165; İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 57/ 258.

vermişlerdir.⁵⁹ Hz. Osman; Hz. Ali ve Hz. Zübeyr'in yardım tekliflerini, kendisi yüzünden kan akmasını istememesi nedeniyle, kabul etmemiştir.⁶⁰ Buna rağmen Hz. Ali iki oğlunu, Hz. Zübeyr, Hz. Talha ve birçok sahâbî, çocuklarını, hem Hz. Osman'a destek olmak hem de Mervân'ı sorgulanmak üzere ortaya çıkarması için ricada bulunmak üzere göndermişlerdir.⁶¹ Hz. Hasan ve Hüseyin de içerisinde bulunduğu bu gruptakilerin çoğu, Hz. Osman'ı savunurlarken yaralanmışlardır. Karşılıklı tartışma ve mücadelelerin sonunda Muhammed b. Ebi Bekir başka bir evi kullanarak gizlice Hz. Osman'ın evine girmiş ve bunun sonucunda Hz. Osman öldürülmüştür.⁶² Hz. Ali, Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra onu savunan genç sahâbîlere çıkmış, "bu kadar adam kapısında beklerken Osman nasıl öldürülür" demiş, hatta Hz. Hasan ve Hüseyin'e vurmuştur.⁶³

Belâzürî'nin aktardığına göre; Mervân b. Hakem, halifenin kapısını koruyan Hz. Hüseyin'e, "buradan git! Baban insanları bize karşı kışkırtıyor, sen ise burada bizimle berabersin!" demiştir.⁶⁴ Ayrıca Mervân, Hz. Osman'ın muhasarası sırasında içeri girip çıkan Sa'd b. Ebî Vakkâs'a sözle sataşmış, o da cevap vermiştir. Bunun üzerine Mervân onu Hz. Ali'ye karşı kışkırtmıştır. Sa'd b. Ebî Vakkâs Hz. Ali'ye giderek olaylara müdahale etmek suretiyle Hz. Osman'a yardım etmesini istemiş, Hz. Ali de Hz. Osman'a yardım etmeye çalışırken Muâviye, Mervân, Saîd b. el-Âs ve Abdullah b. Amirin onu getirdikleri durumu anlatarak artık kendisinin elinden bir şey gelmediğini söylemiştir.⁶⁵

Mervân, Hz. Osman'ın evinin kuşatılması sırasında cesurca savaşmış ve aldığı darbelerle ağır şekilde yaralanmıştır.⁶⁶ İbn Sa'd bu olaya geniş şekilde yer vermiş, insanların Mervân'ın öldüğünü sandıkları için son darbeyi vurmadıklarını kaydetmiştir.⁶⁷ Ancak kaynaklar, Mervân'ın, kuşatmanın hangi safhasında yaralandığına ilişkin net bir bilgi vermemektedirler.

⁵⁹ Bk. İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-Münevvera*, 4/1312-1315.

⁶⁰ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-Münevvera*, 4/1149, 1191, 1206-1213; Ebû Bekir İbnü'l-'Arabî, *el-'Avâsim*, 295-296; Ayrıca bk. İbn Haldûn, *el-'İber*, 1/259-260.

⁶¹ Bk. İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-Münevvera*, 4/ 1213; Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 128.

⁶² Bk. Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 128-129; İbn Ebî Şeybe'nin (öl. 235/850) Megâzisinde geçen bir rivayete göre, Muhammed b. Ebi Bekir bir adama işaret etmiş, adam da Hz. Osman'ı şehit etmiştir bk. Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Megâzî*. çev. Ramazan Önal & Ahmet Şen (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 239.

⁶³ Bk. Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 129.

⁶⁴ Bk. İbrahim Sarıçam, *Emevî-Haşimî İlişkileri İslam Öncesinden Abbasilere Kadar* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 246.

⁶⁵ Olayın ayrıntısı için bk. Musa b. 'Ukbe, *el-Megâzî*, thk. Muhammed Bakış Ebu Mâlik (Rabat, 1994), 348-349.

⁶⁶ Bk., Muhammed b. Müslim İbn Şihâb ez-Zührî, *el-Megâzî*, thk. Süheyl Zekkâr (Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 1401/1981), 154.

⁶⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/38-39; ayrıca Bk. İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-Münevvera*, 4/ 1281-1282; Belâzürî, *Fütûhü'l-büldân*, 141; İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 57/ 241.

1.3. Hz. Ali Döneminde Mervân b. Hakem

1.3.1. Cemel Savaşı'nda Mervân b. Hakem

Mervân b. Hakem, Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra halife seçilen Hz. Ali'ye biat etmeyerek Mekke'ye gitmiş, bir süre sonra Hz. Osman'ın kanını talep eden Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'in öncülük ettikleri muhalif gruba katılmıştır.⁶⁸ 656 yılında meydana gelen Cemel savaşında ordunun, Yemenlilerden oluşan sol kanadının kumandanlığını yapmıştır.⁶⁹ Cemel savaşı sonunda Hz. Ali tarafı galip gelmiştir. Mervân, kendi tarafının yenileceğini anlayınca Hz. Osman'ın öldürülmesinin sorumlularından olduğunu düşündüğü Talha b. Ubeydullah'ı öldürmüştür.⁷⁰ Savaşın ilerleyen dakikalarında da kendisi ağır bir şekilde yaralanmıştır. Mervân bu savaşta da ağır yaralansa da son anda bir kadının evine taşınmış ve tedavi edilmiştir.⁷¹ Cemel savaşından sonra Hz. Ali'den eman dileyen Mervân, halifenin affetmesi üzerine Hz. Ali'ye biat etmiş ve Medine'ye giderek yerleşmiştir.⁷²

Cemel savaşında Mervânla ilgili olarak üzerinde durulması gereken konu Talha b. Ubeydullah'ı öldürüp öldürmediğidir. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Mervân'ın Talha'yı öldürdüğünü kabul etmemektedir. Ona göre Talha sahibi bilinmeyen bir okla öldürülmüştür. İbnü'l-Arabî; "savaş ortamında bu oku atanın Mervân olduğu nasıl bilinecek, kim görmüş?" sorusunu sorarak, Talha'ya oku kimin attığını bilmenin o karışık ortamda pek mümkün olmadığını ileri sürmektedir.⁷³ Ancak ilk dönem kaynaklarının büyük çoğunluğu Talha'yı Mervân'ın öldürdüğünü kaydetmektedirler. Halife b. Hayyât (öl. 240/854), İbn Şebbe, İbn Kuteybe, Belâzürî, Ya'kübî, Dîneverî (öl. 283/895), İbn Asâkir, Zehebî, İbn Kesîr ve daha pek çok tarihçi bu olayı aktarmaktadırlar.⁷⁴ Hatta Halife b. Hayyât, İbn Şebbe ve İbn Kuteybe ayrıntılara inmektedirler. Mesela Halife b. Hayyât Mervân'ın, Talha'yı öldürdükten sonra Eban b. Osman'a babasının intikamını aldığını müjdelediğini kaydetmektedir.⁷⁵ İbn Şebbe, Mervân'ın Talha'ya bir ok atarak boynuna isabet ettirdiğini, Talha'nın bunun yanlışlıkla olduğunu sandığı için Mervân'a "ne yaptığını gördün mü" demesine karşılık

68 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/197, 212, 213.

69 Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife*, 184; ayrıca bk. Zührî, *Megâzî*, 153; İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 57/ 241.

70 Bk. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife*, 181; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-Münevvera*, 4/ 1169-1170; Belâzürî, *Ensâbu'l-eşraf*, 6/ 257; Ya'kübî, *Târîh*, 2/171; Ebu Hanîfe Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî, *Ahbâru't-tivâl*, çev. Zekerîya Akman & H. Siyabend Aytemur (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 212; İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 57/ 258-259; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 3/477, 479.

71 İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 57/ 259; krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/258, 266; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/ 399.

72 Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/39; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 3/479; ayrıca bk. Zührî, *Megâzî*, 154; İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 57/ 259.

73 Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım*, 304.

74 Bk. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife*, 181, 185; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-Münevvera*, 4/ 1169-1170; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 229; a.mlf. *el-İmâme ve's-siyâse*, 121, 136; Belâzürî, *Ensâbu'l-eşraf*, 6/257; Ya'kübî, *Târîh*, 2/171; Dîneverî, *Ahbâru't-tivâl*, 212; İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 57/ 258-259; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 3/477, 479; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/ 391; Mervân, Talha'yı öldürdükten sonra Eban b. Osman'a babasının intikamını aldığını müjdelemiştir. Bk. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife*, 185.

75 Bk. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife*, 185.

Mervân'ın "Bunu hatayla yaptığımı mı sandın. Ben hata yapmam" demiş ve bunu bilerek yaptığını itiraf ettiğini aktarmaktadır.⁷⁶ İbn Kuteybe, Mervân'ın attığı okun Talha'nın ayağına isabet ettiğini hatta atının bacağını yaraladığını belirtmektedir.⁷⁷

Sonuç olarak, kaynakların ezici çoğunluğu, hatta ilk dönem kaynaklarının tümü Mervân'ın Hz. Talha'yı öldürdüğünü aktarmaktadırlar. Mervân'ın Hz. Talha'yı, aynı tarafta olmalarına rağmen, bilerek ve isteyerek öldürmesi aslında onun siyasi ahlakını ve ashâba bakış açısını da göstermektedir. Öncelikle, kendi tarafında olan birini arkadan haince öldürmek bırakın İslâm'a insanlığa bile sığmamaktadır. Savaş hukuku açısından zaten büyük bir suçtur. Bundan başka, Hz. Talha gibi, davetin ilk yıllarından itibaren Hz. Peygamber'in yanında yer alan ve bu konuda her türlü fedakarlığı gösteren bir sahâbîyi düşman tarafında olmadığı halde öldürmenin hiçbir açıklaması olamaz. Hz. Osman'ın intikamını almak gibi masum bir gerekçenin ardına sığınmanın da dürüstlikle bağdaşır bir yanı yoktur.

1.3.2. Sıffin Savaşı'nda Mervân b. Hakem

Cemel savaşı bittikten sonra Hz. Ali, kendisine biat etmeyen Muâviye b. Ebi Süfyân'ın üzerine yürümüştür. Muâviye'nin, Hz. Ali'nin biat isteğini reddetmesinin ardından 37/657 yılında taraflar Sıffin'de karşı karşıya gelmişlerdir. Savaşın seyri Hz. Ali'nin lehine gelişirken, Muâviye, Amr b. Âs'ın teklifiyle, ordusuna mızrakların ucuna Kur'ân sayfaları geçirilmesini emretmiştir. Muâviye, Hz. Ali'ye Kur'ân'ın hakem olmasını teklif etmiştir. Hz. Ali, ordusuna bunun bir oyalama taktiği ve tuzak olduğunu söylese de sözünü dinletememiştir.⁷⁸ Her iki taraftan hakemlerin ve heyetlerin buluşmasıyla yapılan görüşmelerden bir sonuç çıkmamış, taraflar kendi bölgelerine çekilmişlerdir. Hz. Ali tekrar Muâviye'nin üzerine gitmeyi planlarken harici meselesi ortaya çıkmıştır. Hz. Ali bir harici tarafından suikaste uğrayıp vefat edene kadar da bir daha Muâviye meselesiyle uğraşamamıştır.

Kaynaklarda, Cemel savaşına katılan Ümeyyeoğullarından bazılarının, savaştan sonra Şam'a giderek Muâviye'ye destek oldukları rivayet edilmektedir. Acaba bunlar arasında Mervân b. Hakem var mıdır? Sıffin savaşı ve Hakem olayında Mervân b. Hakemin bulunup bulunmadığı konusu tartışmalıdır. Kaynakların çoğu Sıffin ve Hakem olayını aktarırlarken Mervân'dan söz etmemektedir. Fakat Sıffin hakkında müstakil bir eser yazan Minkarî (öl. 212/827), eserinde Mervân'dan yer yer bahsetmiştir. Minkarî'nin anlatımlarından, Mervân'ın hem Sıffin savaşı hem de hakem olayında bulunduğunu ve Muâviye'ye menfaate dayalı bir yakınlık içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Eserde ilginç ayrıntılara yer verildiği de görülmektedir. Mesela, Cemel savaşından bir süre sonra Muâviye, Amr b. Âs'a yazdığı mektupta, Mervân b. Hakem'in Basra ehlinden bazıları ile yanına intikal ettiğini belirterek Amr'ı da

⁷⁶ Bk. İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-Münevvera*, 4/1169-1170.

⁷⁷ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 229.

⁷⁸ Bk. Ya'kûbî, *Târîh*, 2/ 178.

kendisine katılmaya davet etmektedir.⁷⁹ Yapılan mektuplaşma ve görüşmeler sonucunda Amr, Mısır'ın kendisine verilmesi şartıyla Muâviye'ye katılmıştır. Bunu duyan Mervân rahatsız olmuş ve “neden ben de Amr gibi satın alınmıyorum!” demiştir. Buna karşılık Muâviye Mervân'a, “adamlar senin için satın alınıyor” diye cevap vermiştir.⁸⁰ Çünkü Muâviye, Mervân'ı kendi kanından olarak görmektedir. El-İmame ve's-Siyase'de aktarıldığına göre, Muâviye bu olaydan bir süre sonra Mervân'ı Malik el-Eşter'le savaşmaya davet ettiğinde Mervân, daha önce mükâfatlandığı Amr'ı çağırmasını söylemiş ve serzenişte bulunarak teklifi reddetmişti. Bu olayda Muâviye Mervân'a “sen vezirim değil canımsın” demiştir.⁸¹ Minkarî, bu olayı Sıffin savaşının ilerleyen safhalarında daha ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Mervân, “Bugün bu işte yokum” diyerek Muâviye'nin teklifini kabul etmeyince Muâviye, Amr b. Âs'ı çağırarak görevi ona teklif etmiştir. Amr istemeyerek görevi kabul etmiş, Fakat el-Eşter'e karşı başarısız olmuştur. Bu durum Amr'ı rakibi olarak gören Mervân'ın hoşuna gitmiştir.⁸²

Ya'kûbî'nin aktardığı bir rivayette, Mervân'ın Sıffin'de Hz. Ali'ye karşı mücadele ettiği belirtilmektedir.⁸³ Minkarî'nin aktardığı bir şiirde Mervân'ın, savaşın şiddetlendiği bir gecede karanlıkta saklandığı ve ölüm korkusundan uykusunun kaçtığı anlatılmaktadır.⁸⁴ Bu iki aktarım dışında Mervân'ın savaşa fiilen katıldığını gösteren bir bilgiye ulaşamadık. Ama Mervân Sıffin savaşı ve Hakem olayı sürecinde Muâviye'nin yanındadır. Yine savaşın çok şiddetli geçtiği ve Muâviye tarafının zor duruma düştüğü bir gece Amr b. Âs, Velid b. Ukbe, Mervân b. Hakem, Abdullah b. Amir ve Amr b. Âs Muâviye'nin yanında toplandılar. Toplantıda yapılan tartışmada Muâviye, Hz. Ali'nin hakkından gelecek birinin olmadığından yakınınca Velid, Mervân ve Amr'ın tepkisiyle karşılaşmıştır. Bu toplantıda Mervân'ın Muâviye'ye muhalefet ettiği açıkça görülmektedir.⁸⁵ Buna benzer durumlar, savaşın ilerleyen safhalarında Muâviye her zor duruma düştüğünde tekrar yaşanmaktaydı.⁸⁶ Minkarî'nin eserinde Mervân'ın adı son olarak Tahkim Vesikasına şahitlik edenler arasında geçmektedir.⁸⁷

Yukarıdaki, Şia meyilli üç tarihçinin eserlerinde aktarılan rivayetlerden; Mervân'ın Sıffin savaşı sırasında Muâviye tarafında olduğu, Muâviye'nin danışmanlarından biri olarak durduğu fakat savaşa fiilî olarak katılmadığı ve bu konuda yapılan tekliflerden ısrarla uzak durduğu, Amr b. Âs'ı rakibi olarak gördüğü ve Muâviye'nin Amr b. Âs'ı desteklemesini hazmedemediği sonuçlarını çıkarmak mümkündür.

⁷⁹ Nasr b. Müzâhim el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, çev. Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 44; Aynı rivayet Ya'kûbî'de de geçmektedir, Ya'kûbî, *Târîh*, 2/ 174.

⁸⁰ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 51; krş. Ya'kûbî, *Târîh*, 2/ 175.

⁸¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 164; ayrıca bk. Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 369.

⁸² Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 369-371.

⁸³ Ya'kûbî, *Târîh*, 3/3.

⁸⁴ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 308.

⁸⁵ Bk. Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 352-354.

⁸⁶ Bk. Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 390-391.

⁸⁷ Bk. Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 431.

Mervân b. Hakem, Sıffîn savaşından bir süre sonra Medine'ye giderek yerleşmiştir. Muâviye b. Ebi Süfyân'ın hilafetine kadar da Medine'de kaldığı anlaşılmaktadır. Zührî'nin (öl. 124/743) verdiği bilgiye göre, bu süreçte Hz. Ali'nin Mısır valiliğinden azlettiği Kays b. Sa'd, yine Hz. Ali'ye bağlı olan Medine'ye gidip yerleşmek istemiş, fakat Mervân ve bazı ümeyyeliler Kays'ı bundan vazgeçirmişlerdi. Bunun üzerine Kays, Kufe'ye Hz. Ali'nin yanına gitmişti. Kays'ı Hz. Ali'den uzaklaştırmak isteyen Muâviye bu yüzden Mervân'ı azarlamıştır.⁸⁸

1.4. Süfyâniler Döneminde Mervân b. Hakem

Hz. Hasan'ın hilafeti Muâviye'ye devretmesinden sonra İslâm toplumunda birlik sağlanmış ve Muâviye İslam toplumunun tek ve meşru halifesi haline gelmiştir. Muâviye her ne kadar hem Sıffîn'de hem de diğer zamanlarda yeterince desteğini almasa da Mervân'a görev verme konusunda cömert davranmıştır. Çünkü Mervân zeki, enerjik, iletişimi güçlü, hitabeti etkileyici, becerikli ve hırslıdır. Liderler, böyle bir potansiyele sahip kişilerin enerjilerinden yararlanmayı isterler. Muâviye bunu kontrollü şekilde yaparak Mervân'ı gerektiği yerde istihdam etmiş gerektiğinde de azletmiştir. Kaynaklar, Muâviye'nin Mervân'ı Bahreyn valiliğine atadığını, fakat bunun kısa sürdüğünü kaydetmektedir.⁸⁹ Bahreyn valiliğinden sonra Muâviye Hicri 41(661-662) yılında, Mervân'ı önce Medine valiliğine atamış,⁹⁰ sonra da aynı yıl içerisinde Mekke, Medine ve Taif'i birleştirerek Hicaz genel valiliğine tayin etmiştir.⁹¹ Yaklaşık olarak 7 yıl (42-49/662-669) bu görevi sürdüren Mervân 49/669 yılında azledilmiştir.⁹² Mervân, 54/674-675 yılında beş yıl aradan sonra tekrar Medine valiliğine atanmış ve iki yıl daha valilik yapmıştır.⁹³ Muâviye, Medine valiliğine Mervân b. Hakem ile Saîd b. Âs'ı sırayla atamıştır. Muâviye'nin valilik görevini Mervân ve Saîd b. Âs arasında münavebeli olarak tevdi etmesi bir denge politikasının sonucudur. Bu denge politikasıyla Muâviye aslında siyaseten güçlü olan şahısların potansiyel birer rakip durumuna gelmesini engelleme amacını gütmüş olabilir. Nitekim yeni valiye eski valinin evini yıktırması talimatını vermenin başka ne anlamı olabilir ki!⁹⁴ Wellhausen, Muâviyenin, başta Mervân olmak üzere Ümeyye ileri gelenlerine yaklaşımı hakkında ilginç bir tahlilde bulunmaktadır:

(Muâviye) Katledilen selefının (Hz. Osman'ı kastediyor) an'anelerini de takip etmedi. Onun idaresinin umumi neticesi olan Ümeyye'nin hakimiyetini elbette kabul etmişti. Fakat bütün yağlı makamları hiçbir suretle Ümeyyelilere tevcih

⁸⁸ Zührî, *Megâzî*, 156-157; ayrıca Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/ 280; Wellhausen, Mervân ve ümeyyelilerin Kays'a kötü muamele yaptıklarını ileri sürmektedir. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, 45-46.

⁸⁹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 353.

⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/ 427.

⁹¹ Muaviye Hicri 41 yılında, Mervân'ı önce Medine valiliğine atadı, sonra da aynı yıl içerisinde Mekke, Medine ve Taifi birleştirerek Hicaz genel valiliğine atadı. Bk. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife*, 204-205; ayrıca Bk. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 353.

⁹² Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/466; krş. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife*, 208.

⁹³ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife*, 222, 224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/ 497; İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 57/ 242-243.

⁹⁴ Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/118.

etmedi. Onları tecrübe etmedi değil, fakat mutâden pek kısa bir zamanda da hepsini azletti. Ümeyyelilerin karargâhı Dımaşk olmadı. Medine bu mevkiini muhafaza etti. O vakte kadar devletin merkez noktası olan Medine ve hala orada oturmakta olan aristokrasi şimdi artık ikinci plana düştüklerini görüyorlardı. Filvâki Muâviye Medine valiliğini umumiyetle Emevîlere bırakmakta idi. Fakat bir zamanlar Osman'ın bütün iktidarını elinde tutan Mervân, şimdi Medine emiri olarak ne ifade ederdi. Onun kendisini bu derecede büyük farkla gerisinde bırakan Dımaşkta yeğenine biraz şaşkınlığına ve umumiyetle Medine'deki akrabalarının ona karşı cephe almış olmalarına şaşmamak icabeder.⁹⁵

Muâviye b. Ebû Süfyân döneminde dokuz yılı aşkın bir süre Medine valiliği yapan Mervân b. Hakem'in buradaki icraatları konusunda kronolojik anlamda bütüncül bilgiler olmasa da kaynaklarda sahâbîlerle diyalogu, bazı olaylar karşısındaki yaklaşımları hakkında bilgiler mevcuttur. Her ne kadar Lammens, Mervân'ın valilik dönemi için "eşine az rastlanan bir ehliyet gösterdi"⁹⁶ demektedir. İbn Asâkir'in aktardığına göre, Mervân Medine valisiyken şehrin yönetimi hakkında ashâb ile istişare eder ve onların dediğini yapardı.⁹⁷ Bu özelliği Mervân'ın yöneticilik konusundaki becerisinin önemli bir göstergesidir. Zaten kaynaklardaki aktarımlar, Mervân'ın zeki, enerjik, iletişimi güçlü, hitabeti etkileyici, becerikli ve hırslı bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Fakat bu istişarelerde Mervân'ın istemediği kararlar alınırsa durum farklı olurdu. Mesela, Yezid'in veliahtlığı konusu böyledir. Muâviye Mervân'a kendisinden sonra Yezid'in veliahtlığı konusunda nabız yoklamasını istediğinde Mervân bunu Medine'nin ileri gelenleri ile konuşmuş, karşı çıkılınca da itiraz edene hakarete bulunmuştu. Bunun üzerine Hz. Âişe: "Vallahi, sen ortalığı fesada boğan adamsın. Ve sen Allah'ın peygamberinin lânetlediği bir kimsesin" demiştir.⁹⁸ Kaynaklarda, Mervân'ın hutbelerde, tıpkı diğer bazı valiler gibi Hz. Ali'ye sebbettiği kaydedilmektedir.⁹⁹ Bunlardan birinde Hz. Hasan artık dayanamayıp Mervân'a: "Sen babanın sulbünde iken Rasulullah (sav) baban Hakem'e lanet okumuştun" demiştir.¹⁰⁰ Bir defasında Sa'd b. Ebî Vakkâs, Mervân'ı bundan nehyetmiş fakat Mervân Sa'd'ın bu uyarısına kızarak yanından ayrılmıştır.¹⁰¹ Hz. Hasan öldüğünde, Hz. Âişe'den izin alındığı halde, Mervân onun Hz. Peygamber'in yanına defnedilmesine engel olmuştur.¹⁰² İbn Zebâle, Hz. Hafsa vefat ettiğinde (45/665-669), Mervân'ın Abdullah b. Ömer'e haber gönderip Hz. Hafsa'da bulunan

⁹⁵ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, 64.

⁹⁶ H. Lammens, "Mervân I", *MEB İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Yayınevi, 1978), 7/777.

⁹⁷ Bk. İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 57/ 264.

⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/ 507.

⁹⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 57/ 243.

¹⁰⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/417; kaynaklarda buna benzer bir sözü Hz. Âişe'nin de söylediği aktarılmaktadır bk. İbn 'Abdilber, *el-İstiâb*, 156. Mervân'ın, ashâbın ileri gelenleri hakkındaki saygısız tavırları ve Hz. Ali'ye sebbetmesi hakkında bk. İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 57/243, 244; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 3/477-478

¹⁰¹ İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 57/248.

¹⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/466-467; Vakidî, Cabir b. Abdullah'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Mervân, Hâşimoğullarının sürekli düşmanı idi, bu düşmanlığı ölümüne kadar sürdürmüştü." İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/78-79.

Mushafı getirterek imha ettiğini aktarmaktadır.¹⁰³ Yine İbn Zebâle'nin aktardığı diğer bir rivayete göre Mervân, Medine'ye vali olduğu zaman Muâviye'nin emriyle Mescid-i Nebevî'nin tabanını taşlarla döşetmişti.¹⁰⁴

Mervân'ın diğer bir icraatı da, Hz. Peygamber'in minberini sökerek Muâviye'ye göndermek istemesidir. Fakat gökyüzünde meydana gelen olağanüstü olaylar ve halkın tepkisi üzerine, minberi tadilat için söktüğünü söyleyerek tepkileri dindirmiştir.¹⁰⁵ İbn Asâkir'in aktardığı diğer bir olayda Mervân, Hz. Peygamber'in kabri yanında namaz kılan Üsâme b. Zeyd'e kötü söz söylemiş, bunun üzerine Üsâme de Mervân'a sert çıkmıştır.¹⁰⁶ Mervân, buna benzer bir tavır da Ebû Eyyüb el-Ensârî'ye karşı göstermiştir. Rivayete göre, Mervân bir gün, Hz. Peygamber'in kabrine yüzünü dayamış olan bir adamı görmüş, boynundan tutarak ne yaptığını sorduğunda onun Ebû Eyyüb el-Ensârî olduğunu fark etmiştir. Mervân'ın sorusuna Ebû Eyyüb, "Rasulullahın, dini ehil olanlar yönetiyorsa ağlamayın, ancak ehil olmayanlar yönetiyorsa ağlayın dediğini duydum" şeklinde cevap vermiştir.¹⁰⁷ Mervân bir defasında hutbeyi fazlaca geciktirmiştir. Ashaptan Ebû Saîd el-Hudrî, Mervân'ın hutbeyi geciktirmesine itiraz edince, Mervân onu mescitten kovmak istemiştir. Ebû Saîd bunun üzerine, "Bir münkeri gördüğümüz zaman....." hadisini hatırlatmıştır.¹⁰⁸ Başka bir rivayete göre Mervân, pazardan herhangi bir malı alacağı zaman "Bunu emirü'l-mü'minin istiyor" dedirtmektedir. Talha b. Ubeydullah bunu duyunca, Mervân'a bunun ne demek olduğunu sormuş, Mervân yemin ederek böyle bir emir vermediğini söylemiş, ancak Hz. Talha Mervân'ı teşhir etmekle tehdit etmiş ve sert çıkmıştır.¹⁰⁹

Diğer bir kaynakta aktarıldığına göre Mervân, Medine'de evini bina edince insanları yemeğe davet etmiştir. Davetliler arasında Misver b. Mahreme de bulunmaktadır. Mervân yemekte; evini yaptırırken Müslümanların malından bir dirhem bile harcamadığını söylemiş, bunun üzerine Misver: "Yemeğini yeseydin de konuşmasaydın senin için daha iyi olurdu. Aramızda malı en az iken bizimle İfrikiyyede gazaya çıktın. İbni Affan (Hz. Osman) sana İfrikiyye ganimetinin humusunu verdi. Zekât amili iken Müslümanların malını yedin" diyerek Mervân'a cevap vermiştir.¹¹⁰ Misver, bu sözleriyle Mervân'ın yalan söylediğini yüzüne vurmuş oluyordu. İbn Kesîr'de, Mervân'ın Hüveytib b. Abdüluzza ile aralarında geçen ilginç bir konuşma aktarılmaktadır.¹¹¹ Bu konuşmada da Mervân'ın üslubu, onun ashâba olan yaklaşımını yansıtmaktadır. Bu üslubu Muhacir ve Ensarın ileri gelenlerine ve çocuklarına karşı genellikle kullanmıştır. Başta Hz. Ali olmak üzere Sa'd b. Ebî Vakkâs,

¹⁰³ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medine*, 208.

¹⁰⁴ Muhammed b. Hasen İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medine-Medine Tarihi*, çev. F. Mehmet Yılmaz (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 81.

¹⁰⁵ Bk. İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medine*, 46.

¹⁰⁶ Bk. İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 57/ 248-249.

¹⁰⁷ Bk. İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 57/249-250.

¹⁰⁸ Bk. İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 57/250.

¹⁰⁹ Belâzürî, *Ensâbu'l-eşraf*, 6/138.

¹¹⁰ Belâzürî, *Ensâbu'l-eşraf*, 6/136-137.

¹¹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/123.

Talha b. Ubeydullah, Ebû Hureyre¹¹² ve ashâbın birçoğuna karşı bu tavrını çekinmeden göstermiştir. Halbuki Mervân'ın kendisi sahâbî olmadığı gibi babasının da bu konuda bir faziletinden bahsedilmemektedir. Tam tersine Hz. Peygamber tarafından tardedildiği için "tarîd" tabirine maruz kalmıştır. Bütün bunlara rağmen Mervân'ın ashâba olan bu yaklaşımı, üzerinde düşünülmesi gereken bir tavidir.

Mervân b. Hakem valilik görevinden azledildiği zamanlarda Medine'de oturmaya devam etmiştir. Hz. Osman'ın yanında başladığı siyasi serüveninin tamamına yakını Medine'de geçirmiştir. Muâviye b. Ebû Süfyân'ın ölümünden sonra, her ne kadar bir devlet görevi olmasa da Mervân'ın siyasette aktif olduğu görülür. Medine'de Ümeyye ailesinin lideri durumundaydı ve birçok olaya müdahil oluyordu. Mesela Yezid'in halifeliğine sıcak bakmayan Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr ve Abdullah b. Ömer'in biatlarının alınması konusunda Medine valisine sert tedbirler alması için telkinde bulunmuştur.¹¹³

Mervân'ın siyasetteki yaklaşımını gösteren diğer bir örnek Harre olayı sırasında yaşanmıştır. Yezid b. Muâviye döneminde Medine'de, Kerbelâ olayına tepki olarak ortaya çıkan ve Harre olayıyla (63/683) sonuçlanan süreçte Ümeyyeoğulları, Abdullah b. Hanzale liderliğindeki Medineliler tarafından baskı altına alınmışlardır. Sayıları 1000 civarında olan Ümeyyeoğulları Mervân'ın evine sığınmışlardır. Mervân'ın yardım isteği¹¹⁴ üzerine Emevî ordusu Medine'yi kuşatmıştır. Medineliler, stratejilerini anlatmamaları konusunda söz vermeleri şartıyla Ümeyyeoğullarının şehirden çıkmalarına izin vermişlerdir. Çoğunluk sözünde durmuş ve Emevî ordusuna katılmadan, ayrıca herhangi bir şey anlatmadan Şam yolunu tutmuşlardır. Ancak Mervân sözünde durmayarak muhaliflerin stratejilerini ordu kumandanı Müslim b. Ukbe'ye anlatmış ve bununla yetinmeyerek orduya katılmıştır.¹¹⁵ Sonra da menfur Harre olayı meydana gelmiştir.¹¹⁶ Harre olayı sonra Dımaşk'a giden Mervân halife tarafından taltif edilmiştir. Mervân Harre olayından sonra halife oluncaya kadar Dımaşk'ta kalmış, bir daha Medine'ye dönmemiştir.

2. Hilafetin Mervânîlere Geçişi ve Mervân b. Hakem'in Hilafeti

2.1. Hilafetin Mervânîlere Geçişi

Emevî iktidarının, Ümeyye ailesinin Süfyânî kolundan Mervân'ın adını taşıyan Mervânî koluna geçişi Muâviye b. Yezid'in ölümünden sonra gerçekleşmiştir. Gerçi henüz II. Muâviye hayattayken Hicaz bölgesiyle birlikte Irak ve Mısır, Mekke'de halifeliğini ilân eden Abdullah b. Zübeyr'e tâbi olmuştur. II. Muâviye'nin ölümü üzerine Suriye bölgesinde Hims valisi Numan b. Beşir ile Kinnesrin valisi Züfer b.

¹¹² Mervân'ın Ebû Hureyre ile olan konuşması için bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/186-187.

¹¹³ Ebû Bekir İbnü'l-'Arabî, *el-'Avâsim*, 337.

¹¹⁴ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife*, 237.

¹¹⁵ Bk. İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 57/259; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 3/479.

¹¹⁶ Harre Savaşı için bk. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife*, 237-250; Wellhausen rivayetlerde geçen gün yağmalanma iddiasını kabul etmemektedir bk. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, 74.

Haris Abdullah b. Zübeyr'in hilafetini tanımışlardır.¹¹⁷ Kinnesrîn ve Humus'un ardından Filistin de Abdullah b. Zübeyr'e katılmış, Emevîlerin Şam Valisi Dahhâk b. Kays da, önce gizlice daha sonra da açıkça Abdullah b. Zübeyr'e biat toplamaya başlamıştır. Hatta kendisiyle aynı görüşü paylaşan ve ilan eden valileri yanına çağırarak görüşmüştür.¹¹⁸ Bu sırada Emevî ailesi de kendi içinde fikir ayrılığına düşmüştür. Ürdün Valisi Hassân b. Mâlik, II. Muâviye'nin kardeşi Halid b. Yezid'i desteklemekte, halifeliğin Muâviye'nin neslinde kalmasını istemektedir. Ayrıca, Emevî ailesinin ileri gelenleri arasında, Mervân b. Hakem ve Amr b. Saîd el-Eşdak'ın halife olmasını isteyenler de bulunmaktadır.¹¹⁹

İbn Sa'd'ın aktardığına göre, bu karışık ortamda Mervân ve el-Eşdak da durumu gittikçe güçlenen Abdullah b. Zübeyr'in yanına gitmek amacıyla Mekke'ye doğru yola çıkmışlardır. Yolda Irak'tan gelmekte olan Basra eski valisi Ubeydullah b. Ziyâd ile karşılaşmışlardır. Kerbelâ faciasının başmüsebbiplerinden olan Ubeydullah b. Ziyad, Beni Ümeyye yönetiminin devam etmesini istemektedir. Çünkü eğer Ümeyyeoğullarından başkası iktidara gelirse Ubeydullah'a Kerbelâ'da işlemiş olduğu cürümlerin hesabını sorabilirdi. İşte böyle bir hesabı vermek istemeyen Ubeydullah, harekete geçerek Abdullah b. Zübeyr'e biat etmek isteyen Mervân'ı bu niyetinden vazgeçirmiştir.¹²⁰ İbn Ziyad, Mervân'ın İbnü'z-Zübeyr'e katılmak amacıyla yola çıktığını öğrenince ona bu yaptığının çok büyük bir yanlış olduğunu söylemiş, ayrıca halifeliğin Emevî ailesinin ileri geleni olarak Mervân'a yakıştığını belirterek onu halifeliği üstlenmeye ikna etmiştir. El-Eşdak, Ubeydullah'ın dediklerini onaylayınca Mervân ve beraberindekiler Dımaşk'a geri dönmüşlerdir.¹²¹ Kaynaklarda anlatılan olayların genel seyrine bakıldığında, Mervân'ın halife olmayı düşündüğü, hatta Muâviye döneminde de bu niyetini ortaya koyan davranışlar sergilediği sonucuna varmak mümkündür.

Veliaht belirlemeden ölen II. Muâviye'nin en büyük kardeşi olan Halid, halifeliği üstlenebilecek yaşta değildir. Ortaya çıkan bu tabloda, Emevî ailesinin içinde hilafeti yüklenebilecek en uygun kişi, 40 yıla yakın bir siyasi geçmişe sahip ve yaşça ailenin büyüğü olan Mervân b. Hakem idi. Bunun üzerine Ümeyye ailesi büyükleri Kelb kabilesinin liderleriyle Câbiye'de bir araya gelmişlerdir. Kırk gün süren tartışmaların ardından Halid'in yaşının küçük olduğu, dolayısıyla Abdullah b. Zübeyr'e karşı iktidar mücadelesinde başarılı olmayacağı sonucuna varılmıştır. Destekçisi ve dayısı olan Hassân b. Mâlik'in onayıyla 64/684 yılında¹²² Mervân'ın halife olmasına karar verilmiştir. Kelb kabilesine mensup olan Hassân b. Mâlik, aslında hilafetin Süfyânîlerin elinden çıkmasını istememekteydi. Ancak Abdullah b. Zübeyr'in iktidarı tamamen ele geçirmesine karşı Mervân b. Hakemi desteklemek zorunda kalmıştır. Ayrıca Halid b. Yezid'in birinci veliahd olarak Humus, Amr b. Saîd

¹¹⁷ Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/41.

¹¹⁸ Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/41.

¹¹⁹ Bk. İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 57/261-262.

¹²⁰ Kılıç, "Mervân b. Hakem", 54.

¹²¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/41; Dîneverî, *Ahbâru't-tvâl*, 350-351.

¹²² Bk. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife*, 259.

el-Eşdak'ın da ikinci veliaht olarak Dımaşk valisi olması kararlaştırılmıştır.¹²³ Böylece Mervân b. Hakem, Mekke'ye giderek Abdullah b. Zübeyr'e biat edecekken Ubeydullah b. Ziyad'ın ikna etmesiyle ve destekleriyle hilafete uzanmıştır.

2.2. Mervân b. Hakem'in Hilafeti

Mervân b. Hakem'in Câbiye'de halife seçilmesi ve Halid b. Yezid'in birinci Veliiaht, Amr b. Saîd el-Eşdak'ın da ikinci veliaht tayin edilmesi Dahhâk b. Kays'ın liderliğindeki Kayslıları memnun etmemiştir. Daha önce Abdullah b. Zübeyr'i desteklediğini gizleyen ve Câbiye'deki toplantıya katılmaktan son anda vazgeçen Dahhâk b. Kays, bu düşüncesini açıktan ilan etmiş, seçilecek yeni Emevî halifesinin üzerine geleceğini hesaplayarak kendisine tabi olanlarla birlikte Merc-i-Râhıt denilen yerde karargâh kurmuştur. Mervân b. Hakem, önce Dahhâk'ı kendisine biat etmeye ikna etmeyi denediye de bunu başaramamıştır. Merc-i-Râhıt'ta iki taraf arasında yirmi gün süren çok kanlı bir savaş meydana gelmiş, savaşın sonunda Mervân zaferini ilan etmiştir (65/684). Dahhâk b. Kays bu savaşta öldürülmüştür. Ayrıca bu galibiyetle Abdullah b. Zübeyr'e katılmış olan Kinnesrîn, Filistin ve Humus bölgeleri de tekrar itaat altına alınmışlardır.¹²⁴ Mervân böylece daha başlangıçta burnunun dibindeki büyük bir tehditten kurtulmuştur.

Merc-i-Râhıt galibiyetiyle Suriye'de kontrolü sağlayan Mervân, daha önce Abdullah b. Zübeyri destekleyen valiler tarafından terkedilen şehirlere yeni valiler atadıktan sonra, yakından başlayarak nüfuz alanını genişletmek için harekete geçmiştir. Öncelikle Abdullah b. Zübeyr'in elinde olan Mısır'ın üzerine yürüdü ve şehri fazla zorlanmadan itaat altına almış, oğlu Abdülaziz'i şehre vali tayin ederek Şam'a geri dönmüştür. Mervân, bundan sonra vakit kaybetmeden Irak ve Hicaz'a iki ayrı ordu yollamış, Hicaz'a gönderdiği birlikler Abdullah b. Zübeyr'in gönderdiği ordu karşısında yenilmiştir. Irak'a gönderdiği Ubeydullah b. Ziyâd, yoldayken kendisine Mervân'ın öldüğü bilgisi ulaşmıştır.

Mervân b. Hakem, ölmeden kısa süre önce, bir yandan etki alanını genişletmeye çalışırken bir yandan da Halid b. Yezid ile Amr b. Saîd el-Eşdak'ı veliahtlıktan azlederek yerlerine çocukları Abdülmelik ve Abdülaziz'i tayin etmenin yollarını aramaktaydı. Mısır dönüşü önce Halid'i azlederek Abdülmelik'i veliahtlığa tayin etmişti. Daha sonra Amr b. Saîd'in çok güçlenmesi ve yakın çevresine Mervân'dan sonra kendisinin halife olacağını söylemesi üzerine Mervân onu da azlederek yerine diğer oğlu Abdülaziz'i tayin etmişti.¹²⁵ Rivayetlere göre Halid'i azletmek için izlediği gayri ahlaki yol Mervân'ın sonunu getirmiştir.

¹²³ İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 57/254-256.

¹²⁴ Bk. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife*, 259-260; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 353; İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 57/ 225, 256, 262-263.

¹²⁵ Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/495.

3. Ölümü

Kaynaklar Mervân'ın, veliahtlığı bırakması için fırsat buldukça insanların önünde küçük düşürdüğü Halid b. Yezid'in annesi tarafından boğularak öldürüldüğünü kaydetmektedir. Buna göre; bir gün Hâlid birçok kişinin bulunduğu bir mecliste Mervân'ın yanına girer. Mervân Halid'e "sus ey kötü kadının oğlu" diyerek hakaret eder. Hâlid, durumu, babası Yezîd b. Muâviye'nin vefatından sonra Mervân ile evlenmiş olan annesine anlatınca annesi, bunu kimseye söylememesini tembihler ve "Bir daha seni aşağılayamayacak" der. Sonunda Halid'in annesi Fâhite, hizmetçi kadınlarla birlikte, uyuduğu bir sırada kocası Mervân'ı yastıkla boğarak öldürmüştür.¹²⁶ Abdülmelik Fahite'yi kısasen öldürmek istediye de kendisine: "O zaman herkes babanı bir kadının öldürdüğünü öğrenmiş olacak" denilince vazgeçmiştir.¹²⁷ Mervân'ın vebadan öldüğü de rivayetler arasında yer almaktadır.¹²⁸ Hicri 65 yılının Ramazan ayında ölen Mervân, 9-10 ay gibi kısa bir süre halifelik yapmıştır.¹²⁹ Mervân'ın ölüm yaşı hakkında kaynaklarda 61, 63, 65, 68 gibi farklı rivayetlere yer verilmektedir.¹³⁰

4. Mervân b. Hakem Hakkında Tarihçilerin Görüşleri

Yukarıda, bazı tarihçilerin, Hakem'in Hz. Peygamber tarafından sürüldüğü veya ona beddua edildiği ile ilgili rivayetlere şüpheyle yaklaştıkları¹³¹ ifade edilmişti. Ancak ilk dönem kaynaklarının büyük çoğunluğunun aktardıkları rivayetler Hakem'in en azından sürgün edildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bunun aksini iddia etmenin altında, Şia'nın Hz. Osman ve Mervân'a yaptıkları ağır eleştirilere bir tepki olduğunu görmek zor değildir. Çünkü Şia Hz. Osman'ı, Hz. Peygamber tarafından sürgün edilen Hakem'i tekrar Medine'ye getirdiği ve oğlu Mervân'ı özel katibi yaptığı için ağır şekilde eleştirmektedirler. Hz. Osman'ı bu eleştiriye karşı savunmak isteyen bazı tarihçilerimiz de, Hakem'in sürgün edilme meselesinin şüpheli olduğu görüşünü ileri sürmektedirler. Halbuki Hz. Osman gibi sabikûndan olan bir sahâbî ile Mervân'ı aynı kefeye koyarak savunma yapmanın gerekli olmadığı kanaatindeyiz. Dolayısıyla Hz. Osman'ı savunacağım derken, Mervân'ı zorlama yorumlar ve rivayetlerle savunmak aslında Ehl-i Sünneti Şia'ya karşı daha zor duruma düşürmektedir. Gerçi mesele Ehl-i Sünnet ve Şia meselesi değil, tarihi olayları hakkaniyetli ve tarafsızca gelecek nesillere

¹²⁶ Bk. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 354; İbn 'Abdilber, *el-İstiâb*, 682; İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 57/ 262-263; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/ 178; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 3/478; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/ 418; ed-Dineveri (ö. 283/895), Halid'in annesinin Mervân'a zehir içirdiğini kaydetmektedir. Dineveri, *Ahbâru't-tivâl*, 351; Ya'kûbî hem zehir hem de boğulma rivayetlerinin ikisini de kaydetmiştir. Ya'kûbî, *Târîh*, 3/4.

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/178.

¹²⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 3/479; Mervân b. Hakem'in ölüm şekli hakkında geniş bilgi için bk. Murat Akkuş, "Emevi Halifelerinin Ölüm Sebepleri", *İstem*, 20 (2012), 228-229.

¹²⁹ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife*, 254; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Muhammed Sadık, 3/4-5; İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 57/25,255.

¹³⁰ Bk. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife*, 261; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 38; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 354; Ya'kûbî, *Târîh*, 3/5; İbn 'Abdilber, *el-İstiâb*, 682; İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 57/232, 276-280; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/178.

¹³¹ Bk. Ebû Bekir İbnü'l-'Arabî, *el-'Avâsım*, 286; Doğrul, *Asr-ı Saadet*, 5/312-315.

aktarma meselesi olmalıdır. Çünkü tarihi şahsiyetler gelecek nesiller için birer rol modeldirler. Mervân gibi biri toplumun önüne model olarak konulursa siyasette yanlış uygulamalar için yol açılmış olmaz mı? Bu açıdan tarihçilerin çok dikkatli olmaları gerekmektedir.

Diğer bir konu da, ilk dönem kaynaklarında Mervân'ın çocukluk ve ilk gençlik yılları hakkında yok denecek kadar az bilgi bulunmasıdır. Hz. Osman'ın Hakem ailesini Medine'ye getirişine kadar geçen 13-15 yıllık sürede Mervân'ın yaşantısı, eğitimi, sosyal hayatı hakkında kaynaklarda az da olsa bilgi bulunmaması oldukça ilginçtir. Halbuki yaklaşık 40 yıl siyasetin içinde bulunan ve devlet başkanlığı, müsteşarlık, valilik gibi en tepe noktalarda bulunmuş bir insanın gençlik yılları hakkında az da olsa rivayet olması gerekmez mi? Çünkü Mervân'ın şahsının 40 yıllık siyasi hayatının dışında, kendisinden sonraki çocukları ve torunları İslâm siyaset tarihinde 300 yılı aşkın bir süre iktidar dönemi yaşamışlardır. Siyaset tarihinde bu kadar önemli bir şahsın çocukluk ve ilk gençlik yıllarının da en ince ayrıntısına kadar tespit edilmesi gerekmez miydi? Ayrıca Mervân'ın yaşadığı yer, Hicaz'ın önemli bir merkezi olan Taif şehriydi. Ayrıca babası Hakem sürgünde de olsa tanınan biriydi. Dolayısıyla Mervân göz önünde bir çocuk/genç olarak toplum içinde hayatını devam ettirmektedir. Birkaç yıl içinde siyaset basamaklarını hızla tırmanan bir şahıs hakkında insanların olumlu izlenimleri hemen ortaya dökülmeli değil miydi? Burada birkaç ihtimalden söz etmek mümkündür:

Birincisi, acaba olumsuz bir yaşantısı olduğu için mi aktarılmadı veya anlatılacak olumlu davranışları mı yoktu?

İkincisi, babasının olumsuz imajının etkisi olabilir mi?

Üçüncüsü, Emevî döneminde tarihçilik gelişmediği için mi yazılmadı? Ama Zührî ve Musa b. Ukbe (öl. 141/760) Emevî dönemi tarihçileridirler. Özellikle Zührî Abdülmelik b. Mervân'a çok yakın bir isimdir. Onların eserlerinde de bu konuda herhangi bir ayrıntıya rastlamıyoruz. Hatta Zührî, Hz. Osman'ın, Mervân'a İfrikiyye ganimetlerinin humusunu vermesini eleştirmiştir.¹³² Ayrıca Endülüste Abbasilerle çağdaş ve Abbasi etkisinden tamamen uzak yeni bir Emevî-Mervânî devleti (756-1031) ortaya çıkmıştır. Mervân b. Hakem vefat edeli aradan henüz 70 yıl geçmişken iktidarı kendilerine kazandıran dedeleri Mervân'ı hiç mi merak etmediler. Eldeki bilgiler Ümeyyelilerin de Mervân'ın çocukluk ve ilk gençlik yıllarını merak edip, hakkındaki rivayetleri toplayan bir arşivlerinin olmadığını göstermektedir.

İlk dönem tarihçilerinden İbn Zebâle, İbn Sa'd, Halife b. Hayyât, İbn Şebbe, Belâzürî, Ebû Hanife ed-Dîneverî gibi tarihçiler Mervân b. Hakem hakkında, daha çok yorum yapmadan, sadece olayları aktarma yoluna gitmişlerdir. Minkarî, İbn Kuteybe, Ya'kûbî (öl. 292/905), Mes'ûdî (öl. 316/929) gibi Şîî tarihçiler de Mervân'ı sert bir şekilde eleştirmişler ve bunu rivayetleriyle desteklemişlerdir. Bu rivayetler, yukarıda saydığımız ilk dönem tarihçilerinin rivayetleriyle örtüşmektedir. Taberi (öl.

¹³² Bk. Belâzürî, *Ensâbu'l-eshrâf*, 6/133.

310/923), İbn Asâkir (öl.571/1175), İbnü'l-Esîr, Zehebî (öl. 748/1347) ve İbn Kesîr gibi, İslâm tarihi alanında büyük külliyatlar meydana getiren müellifler ise Mervân b. Hakem'in lehinde ve aleyhinde yüzlerce rivayeti eserlerine alarak takdiri okuyuculara bırakmışlardır. Kaynaklardaki aktarımlar, Mervân'ın zeki, enerjik, iletişimi güçlü, hitabeti etkileyici, becerikli ve hırslı bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Fakat bu eserlerdeki rivayetler de incelendiğinde, siyasî etik açısından Mervân hakkında çok olumlu bir manzaranın olduğunu söylemek oldukça zordur. Zehebî, Mervân hakkında şehamet, şecaat, tuzak kurucu (mekr) ve deha sahibi demektedir.¹³³ Suyûtî, Mervân'ı halifeler arasında bile saymamıştır. Onun yerine Abdullah b. Zübeyr'i halife olarak kabul etmiş, sonra da Abdülmelik b. Mervân'ı halife olarak kaydetmiştir.¹³⁴

Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, İbn Haldûn gibi müellifler de Mervân b. Hakem'i tamamen savunmacı bir yaklaşımla ele almaktadırlar. İbnü'l-Arabî, Mervân'ın sahâbe, tabiîn ve fakihler nezdinde ümmetin büyüklerinden, âdil biri olarak kabul edildiğini ileri sürmektedir.¹³⁵ İbn Haldûn Mervân hakkında; "Mervân'a gelince; o tabiîlerin birinci tabakasındandır. Tabiîn ise adaletleriyle tanınmış insanlardır" demektedir.¹³⁶ İbn Asâkir'de Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin Mervân hakkında "Kureys gençlerinin efendisi" tabirini kullandıkları rivayet edilmektedir.¹³⁷ Hz. Ömer'in Mervân hakkında böyle bir ifade kullanma ihtimali oldukça zayıftır. Çünkü Mervân Hz. Ömer döneminde Taif'te babasıyla birlikte sürgündedir. Ayrıca Kureys gençlerinin efendisi olarak anılmayı hak edecek henüz herhangi bir icraati yoktur. Ancak Hz. Ali böyle bir ifadeyi Mervân için kullanmış olabilir. Her ne kadar Mervân her fırsatta Hz. Ali ve Hâşimoğullarına düşmanlık göstermiş olsa da Hz. Ali ona karşı müsamahakâr davranmış olabilir. Nitekim Cemel savaşında kendisine karşı insanları kışkırtan Mervân'ı savaş sonunda affetmiştir.

Sonuç

Mervân b. Hakem, üzerinde tarihçilerin çokça tartıştıkları siyasi bir şahsiyettir. Hakkında kaynaklarda birbirine zıt rivayetlere rastlanmaktadır. Kaynaklar tarandıktan sonra ortaya çıkan genel görünüm, Mervân'ın zeki, becerikli, enerjik, çalışkan, azimli, hitabeti etkileyici, iletişimi güçlü, becerikli ama aynı zamanda hırslı, kurnaz, hileci, hedefine ulaşma yolunda ahlâkî kuralları görmezden gelebilen bir yapıya sahip olduğudur. Bu özelliklerin çoğu, Hz. Osman'ın onu göreve getirmesinden sonra belirginleşmiştir. Hz. Osman'ın, onu göreve getirirken herhangi bir tecrübeye dayalı olarak getirmesi ihtimali zayıf görünmektedir. Çünkü daha önce Mervân herhangi bir devlet görevinde bulunmuş değildi. Olsa kaynaklar bunu mutlaka aktarırlardı. Dolayısıyla, Hz. Osman'ın Mervân'ı tercih etmesindeki temel

¹³³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 3/ 477.

¹³⁴ Bk. Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 168-171.

¹³⁵ Bk. Ebû Bekir İbnü'l-'Arabî, *el-'Avâsim*, 289.

¹³⁶ İbn Haldûn, *el-'İber*, 1/257-258.

¹³⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dimaşk*, 57/238.

neden kanaatimizce akrabalarına olan merhametidir. Belki okuma-yazma bilmesi bu göreve gelmesini kolaylaştırmış olabilir, ancak temel sebep değildir.

Mervân'ın çocukluğu ve erken gençlik yılları hakkında yok denecek kadar az bilgi vardır. Bunun nedenleri ayrıca araştırılması gereken bir konudur. Babası Hakem b. Ebî'l-Âs, Müslüman olmadan önce Hz. Peygamber ve Müslümanlara her türlü kötülüğü yapan, Mekke'nin fethiyle de Müslüman olduğu halde İslâmı içine sindiremeyen, bundan dolayı da sürgünü hak edecek davranışlarda bulunan biridir.

Mervân, Hz. Osman sayesinde birçok imkana kavuşmuş, ancak Hz. Osman'ın kendisine olan iyi niyetini suistimal ederek konumunu güçlendirmeye çalışmıştır. Hz. Osman'ın şehit edilmesi sürecindeki davranış ve yaklaşımları, ashâb ile olan diyalogu siyasî ve içtimaî ahlak ilkelerinden uzaktır. Kaynaklar, Hakem'in sürgünü kaldırarak 100 bin dirhem bağışta bulunması, Medine pazarını oğlu Haris b. Hakem'e iktâ etmesi, Fedek arazisini Mervân b. Hakem'e iktâ etmesi, İfrikkiye humusunu Mervân'a hibe veya iktâ etmesi gibi konuların, Hz. Osman'ın kamuoyu tarafından eleştirilmesine sebep olan önemli etkenler olduğunu yazmaktadır.

Mervân b. Hakem, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını talep eden Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr grubuna katılmış, meydana gelen Cemel savaşında kendi tarafında olan Talha b. Ubeydullah'ı öldürerek asıl niyetinin intikam olduğunu göstermiştir.

Şia meyilli bazı müellifler, birçok kaynağın açıkça değinmemesine rağmen, Mervân'ın, Sıffin savaşına katıldığını aktarmaktadırlar. Ancak Sıffin savaşında aktif görev yapmamış, sadece Muâviye'nin danışmanları arasında yer almıştır. Bu müellifler tarafından aktarılan rivayetlerde Mervân'ın, Sıffin ve Hakem olayı sürecindeki bazı toplantılarda Muâviye'ye muhalefet ettiği ve tartıştığı gözden kaçmamaktadır.

Mervân, Sıffin'den sonra Muâviye'nin hilafete gelmesine kadar Medine'ye yerleşerek, herhangi bir devlet görevinde bulunmamıştır. Muâviye, halife olunca Mervân'ı önce Bahreyn'e sonra da iki defa Medine valiliğine atayıp azletmiştir. Bundan sonra Harre olayına kadar Medine'den ayrılmamıştır.

Medine'de meydana gelen ve Harre olayıyla (63/683) sonuçlanan süreçte sayıları bin civarında olan Ümeyyeoğulları, Abdullah b. Hanzale liderliğindeki Medineli grup tarafından baskı altına alınmışlardı. Mervân'ın yardım isteği üzerine Emevî ordusu Medine'yi kuşatmış, Medineliler, stratejilerini anlatmamaları konusunda söz vermeleri şartıyla Ümeyyeoğullarının şehirden çıkmalarına izin vermişlerdir. Mervân b. Hakem, sözünde durmayarak muhaliflerin stratejilerini ordu komutanı Müslim b. Ukbe'ye anlatmış, bununla yetinmeyerek orduya katılmış ve bizzat fiilî olarak çatışmaya katılmıştır. Halife Yezîd tarafından taltif edilen Mervân, bundan sonra halife oluncaya kadar Dimaşk'ta kalmış, bir daha Medine'ye dönmemiştir.

Mervân b. Hakem, Yezid b. Ebi Süfyân'dan sonra başa geçen ve veliaht bırakmadan ölen Muâviye b. Yezid'in bıraktığı boşlukta Abdullah b. Zübeyr'e biat etmek için yola çıkmış, ancak Kerbelâ faciasının başmüsebbibi olan Ubeydullah b. Ziyad tarafından ikna edilerek hilafete aday olmuş ve yapılan Câbiye toplantısında, kendisinden sonra sırasıyla Halid b. Yezid ve Amr b. Saîd el-Eşdak'ın veliaht tayin edilmeleri şartıyla halife seçilmiştir.

Mervân b. Hakem, on ay süren hilafet döneminde önce, Abdullah b. Zübeyr adına biat toplayan Dahhâk b. Kays'ı Merc-i Râhî'ta mağlup edip öldürmüş, Şam bölgesini itaat altına aldıktan sonra Mısır'ı Abdullah b. Zübeyr'in elinden alarak nüfuz alanını genişletmiştir.

Mervân b. Hakem, önceki iki veliaht azlederek yerlerine sırasıyla oğulları Abdülmelik ile Abdülaziz'i tayin etmiştir. Mervân, on aylık bir hilafet döneminden sonra, altmışlı yaşlarda iken, kaynakların çoğunluğuna göre hakaret ettiği Halid b. Yezid'in annesi, aynı zamanda kendi karısı olan Fâhite tarafından yastıkla boğularak öldürülmüştür.

Mervân b. Hakem hakkında çok farklı görüşler ortaya atılmış, değerlendirmeler yapılmıştır. Mervân b. Hakem için övme veya yerme arasında orta bir yol bulmak oldukça zordur. Başta İbn Şebbe gibi birçok tarihçi Mervân hakkında lehte ve aleyhteki rivayetleri eserlerinde nakletmişlerdir. Şia meyilli müellifler Mervân'ı sert şekilde eleştirirken, buna tepki olarak bazı müellifler de Mervân'ı tamamen savunmacı bir yaklaşımla ele almışlardır. Bu müellifler eserlerinde Mervân hakkında ilim ehli olduğu, Kur'ân'ı iyi okuduğu, hayırsever olduğu, bazı sahâbîlere ikramda bulunduğu gibi rivayetler vardır. Bu gibi özellikler imkan ve yetenek meselesidir. Elindeki devlet imkanlarını veya devletten haksız yere kazandığı imkanları kullanarak rahatlıkla etrafa para veya mal dağıtabilir. Sesi ve musikî yönü iyiye Kur'ân'ı gayet güzel okuyabilir. Zeki ve hafızası güçlüyse yüksek derecede ilim tahsil edebilir. Ama maalesef, bir insanın bunları yapması siyasi anlamda tutarlı davranacağı, dürüst olacağı anlamına gelmemektedir. Bu alanda dürüst ve tutarlı olmak, samimiyet ve bakış açısına bağlıdır. Kaynaklarda siyasi alanda aktarılan olaylardan, ilgili şahısların yukarıda sayılan güzel vasıfları siyasi duruşlarına yansıtıp yansıtmadıklarının ipuçları elde edilebilir.

Sonuç olarak; Mervân b. Hakem hakkında daha çok şey yazılabilir. Sosyal, psikolojik, kültürel, siyasî ve iktisadî şartlar fertlerin şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır. Bu temel gerçeklikler üzerinden, herbiri ayrı ayrı ele alınarak Mervân b. Hakem özelinde çalışmalar yapılması, onun daha etraflıca tanınmasına zemin hazırlayacaktır. Bu konular da ayrı bir çalışmayı gerektirmektedir.

Kaynakça

- Akkuş, Murat. "Emevî Halifelerinin Ölüm Sebepleri". *İstem* 20 (2012), 219-243.
 Altınay, Ramazan. *Emevîlerde Günlük Yaşam*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
 Apak, Adem. "Hz. Osman'ın Hilafeti Döneminde Ümeyyeoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1998), 487-521.

- Atçeken, İ. Hakkı. "Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem'in Rolü". *SÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1999), 315-348.
- Aycan, İrfan. "Mervân b. Hakem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/225-227. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Ensâbu'l-eşrâf*. thk. Süheyl Zekkar & Riyad Zirikli. 13 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Fütühü'l-büldân*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- ed-Dîneverî, Ebu Hanîfe Ahmed b. Dâvûd. *Ahbâru't-tivâl*. çev. Z. Akman & H. Siyabend Aytemur. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Dursun, H. Yıldız (ed.). *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*. 15 cilt. İstanbul: Akçağ Yayınları, 1992.
- Doğrul, Ömer Rıza. *Asr-ı Saadet*. 5 cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1978.
- Güzel, Ahmet. *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdari Yapı*. Konya: Nüve Kültür Merkezi Yayınları, 2001.
- H. İbrahim Hasan. *Siyasî, Dinî, Kültürel ve Sosyal İslâm Târîhi*. çev. İsmail Yiğit & Sadreddin Gümüş. 6 cilt. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991.
- Hitti, Philip K. *Siyâsî ve Kültürel İslâm Târîhi*. çev. Salih Tuğ. 2 cilt. İstanbul: İfav Yayınları, 1995.
- Halife b. Hayyât. *Târîhu Halife b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziya el-Umerî. Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985.
- İbn 'Abdîlber, Yusuf b. Abdullah. *el-İstiâb fî ma'rifeti'l-ashâb*. thk. 'Âdil Mürşid. Ürdün: Dâru'l-A'lâm, 1423/2002.
- İbn 'Asâkir, Hibetullah b. Abdullah. *Târîhu Medineti Dimaşk*. thk. Ömer b. Gurame el-Umri. 80 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1418/1997.
- İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed. *el-Megâzî*. çev. Ramazan Önal-Ahmet Şen. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- İbn Habîb, Muhammed. *el-Muhabber*. çev. Adem Apak & İsmail Güler. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed 'Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekkâ vd., 2 cilt. Kahire: ts.
- İbn Haldûn, Abdurrahman. *Kitâbu'l-İber*. nşr. Halil Şehâde. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1421/2001.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. çev. Mehmet Keskin. 15 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe, Mısır: 6. Basım, 1413/1992.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-İmâme ve's-siyâse*. çev. Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- İbn Sa'd, Muhammed. *Kitâbu't-Tabakâti'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1421/2001.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer. *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvera*. thk. Fehim Muhammed Şeltut. 4 cilt. Beyrut: Dâru't-Turas, 1399/1979.
- İbn Zebâle, Muhammed b. Hasen. *Ahbâru'l-Medine-Medine Tarihi*. çev. F. Mehmet Yılmaz. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- İbnü'l-'Arabî, Ebû Bekir. *el-'Avâsım mine'l-kavâsım*. thk. Ammar Talibî. Kahire: Mektebetü Dâri't-Turas, 1394/1974.

- İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebû'l-Hasen 'Ali b. Muhammed. *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*. thk. A. Muhammed Muavvid & Â. Ahmed Abdülmevcûd. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebû'l-Hasen 'Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-târîh*. çev. A. Ağırakça vd., 12 cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1986.
- Kapar, M. Ali. "Emevî Valilerinden 'Abdülazîz b. Mervân". *İstem*, 4/8 (2006), 43-49.
- Kalkaşendî, Ebû'l-Abbas Ahmed. *Subhu'l-A'sâ fi sînâati'l-inşâ*. Kâhire: Dâru'l-Kütüb, 1922/1340.
- Kazancı, Ahmet Lütfi. "Hakem b. Ebi'l-Âs ve Sürgün Olayı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/6 (1994), 41-51
- Kılıç, Ünal. *Mervân b. el-Hakem*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Lammens, H.. "Mervân I". *MEB İslâm Ansiklopedisi*. 7/777-778, İstanbul: Milli Eğitim Yayınevi, 1978.
- Makdisî, el-Mutahhar b. Tâhir. *Kitâbu'l-Bed'ü ve't-târîh*. Kahire: Mektebetü's-Sikâfeti'd-Dîniyye, ts.
- Minkarî, Nasr b. Müzâhim. *Vak'atu Sıffîn*. çev. Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Musa b. 'Ukbe. *el-Megâzî*, thk. Muhammed Bakış Ebu Mâlik. Rabat, 1994.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *H. Osman Hayatı Şahsiyeti ve Dönemi*. çev. Ayhan Ak. İstanbul: Ravza yayınları, 5. Basım, 2016.
- Sarıçam, İbrahim. *Emevî-Hâşimî İlişkileri İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015.
- Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman. *Târîhu'l-hulefâ*. Beyrut: Dâru İbn-i Hazm, 1424/2003.
- Şimşir, Mehmet. "Râşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı". *İstem* 3/6 (2005), 265-280.
- Şulul, Faruk. *Mervân b. el-Hakem*. Urfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. 11 cilt. Kâhire: Dâru'l-Maârif, 1387/1967.
- Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sükûtu*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. thk. Muhammed Sadık. 3 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1384/1964.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed. *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şu'ayb Arnavut. 25 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1402/1982.
- Zührî, Muhammed b. Müslim İbn Şihâb. *el-Megâzî*, thk. Süheyl Zekkâr. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.